

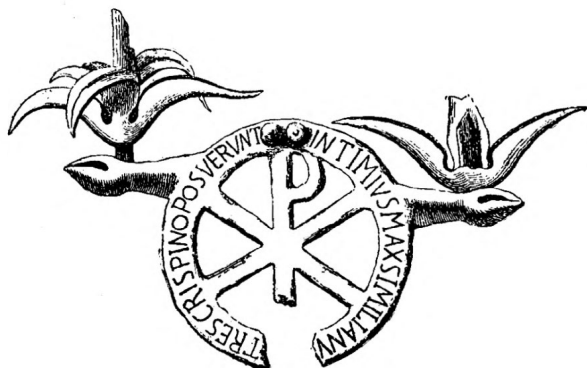
PANNONIA

ŐSKERESZTÉNY EMLÉKEI.

RÉGÉSZETI TANULMÁNY.

IRTA

GYÁRFÁS ISTVÁN TIHAMÉR.



BUDAPEST.

1889.

ELŐSZÓ.

Ezen munka mintegy folytatása annak, mely körülbelől két éve e cím alatt: «Őskeresztény műemléki tanulmányok» jelent meg. Amabban a katakombák, ebben Pannonia emlékeit tárgyalom. A feldolgozás iránya azonban amazétól sokban különbözik. Itt inkább arra törekedtem, hogy kimutassam, miszerint Pannoniában már az első századokban, még Konstantin előtt, a kereszténység nagyban el volt terjedve; hogy a mit a pannoniai egyházzól a martyrologiumokban s a régi egyházi íróknál olvasunk, e korbéli őskeresztény, feliratos vagy másféle emlékek által is nagy részben beigazoltatik. — Tárgyalni fogom pedig *a pannoniai kereszténység megalapítását, elterjedését és viszontagságait a római uralom idejében.*

Dolgozatom történeti tehát, de régészeti is egyszersmind; vagyis egy példa arra, miként lehet a régészet által felkutatott és megismert emlékeket a történelem számára érvényesíteni.

E célom elérésére a régi s újabb írókon kívül, a *feliratos emlékek* szolgáltatták a legtöbb adatot. Ezen emlékek közül igen sokat bír a m. n. múzeum. De ki tudná megmondani, mennyi van még a föld alatt, eltemetve századok óta?

Az epigraphika még mindig fejlődő tudomány, mely teljesen befejezett sohasem lesz, s nem is lehet. Egy lelet leronthat és megváltoztathat oly véleményeket, oly tételeket, melyeknek igazságában eddig talán senki sem kételkedett! — Józanul föltehetjük tehát, hogy a keresztény emlékek száma sem befejezett, hogy idővel ez is növekedni fog. Sok, igen sok kérdés vár még megoldásra épen az epigraphika által!

Végül még csak azt jegyzem meg, hogy e mű korántsem meríti ki teljesen a forrásokat. Mi itt jóformán sokra csak ráutalunk, s az eredményt közöljük; és az egyes, a mily fontos, ép oly érdekes kérdések vitatásába nem bocsátkoztunk, mindezt azokra hagyván, kik majdan Pannonia monographiáját írják meg.

Budapest, 1888. decz. 31-én.

Gy. I. T.

А.

BEVEZETŐ RÉSZ.

BEVEZETÉS.

Nincs a történelemnek lélekemelőbb és tanulságosabb fejezete, mint az, a mely a kereszténység elterjedéséről szól. Ez azon tünemény, mely leginkább mutatja, hogy a kereszténység nem emberi találmány! Mert vértanukat más vallás is mutathat fel; más vallás is elterjedt elég gyorsan s elég nagy területen; a mi szépet és jót az emberi elme megalkothat, azt mind megtették a görög bölcsesek; akadtak az ó-világban is olyanok, kik az eszményi erkölcsösség képviselői voltak; de vallás, mely oly nagy számban teremje a vértanukat; vallás, mely oly fenséges s valóban isteni tanokkal rendelkezett volna, mely a léleknek és észnek ép úgy megfelel, mint a testnek; oly vallás, mely az erkölcsöt oly magas polczra helyezte s mégis általánosította volna; oly vallás végre, mely az egész embert annyira megragadta volna, hogy minden külső kényszer nélkül a hitetlenből hívő, az üldözőből vértanú legyen: csak egy volt, s ez a szeretet vallása! S e szeretet, az Isten és az ember szeretetének eszméje; e tiszta, az embernek oly annyira megfelelő tanok; ez egyszerű fenséges erkölcsök tették rabbá az emberi szívet és észet.

És csodálatos, épen a római birodalomban, melyben minden külső körülmény a keresztények ellen volt; hol a pogányság ellen beszélni annyi volt, mint az állam ellen izgatni; hol mint felségsértők, hazaárulók, bűbájosok s más hasonló czímen bármely perczben elítélthettek:¹ épen itt terjed legjobban a kereszténység!...

S milyen volt ez időben a rómaiak vallása? Mily viszonyban állt a többi pogányokéval? Elismert tény, hogy a köztársaság haldoklásakor, az ősvallás is megszűnt az lenni, a mi azelőtt volt; de annál nagyobb lett a hitetlenségi áramlat, különösen a műveltebbeknél.² — Tacitus hite, Quintilianus ingadozásai a poly-

¹ V. ö. a «lex Julia maiestatis», s a «de magia», «de sacrilegio»-ról hozott törvényeket. Bővebben RAPAICS: Egyet. Egyháztörténelem. I. k. 95. s köv. 11.

² STRABO I. 2. p. 19. c.; HORAT. C. I. 34. 2.; LUCRET. I. 62--101.

és a monotheismus között, Plinius istentagadása, Lucretius vallás-gyűlölete, az ész és a hitet összhangba hozni törekvő stoikusok theológiája: legjobban képviselik a római vallás e korbeli állapotát.¹

A rómaiak vallása mindig s mindenki iránt türelmes volt, és assimiláló ereje is bámulatos; nemcsak hogy a más vallást követőket nem bántotta a római, sőt inkább, ha ez új vallás neki megtetszett, könnyű szerrel átpártolt ahhoz. Így vették át az egész görög olympost, így az egyiptomi, a barbár, a perzsa s más keleti isteneket. S nemcsak a nép, de a senatus, a császárok is, maga az állam.

Csak egy vallás volt, melyet a római állam nem tűrt, s a hol lehetett üldözött: a keresztény. Nem mintha annak fölséges tanait rosszaknak tartották és nem követték volna számosan mindjárt kezdetben; de mivel a keresztények a nyilvános játékoktól, hol áldozatokat is mutattak be az isteneknek, hol a császárokat mint valami istenséget tisztelték, — tartózkodtak; magánéletükben pedig, különösen a vallási dolgokra nézve, titkolóztak, visszahúzódtak, a miért is embergyűlölőknek, illetőleg a császár rossz alattvalóinak tartották őket.

Más részt a római vallás, mely a császárok idejében már csak pusztá külsőségekben állt, úgy össze volt forrva, mint fonnebb is megjegyeztük, az állammal, hogy méltán gondolhatták azt a császárok, hogy egyik a másik nélkül nem állhat fenn. Midőn tehát a keresztények azt tanították, hogy az ő vallásuk az egyedül igaz, s a pogány istenek nem léteznek, csak a féltetévedt elme szüleményei és a legnagyobb oktalanság stb.: az állam nem nézte, s a maga jól felfogott érdeke szempontjából nem is nézhette jó szemmel a keresztényeket. Az államvallást megvetni, azt alapjaiban megbolygatni annyi, mint az államot megdönteni. Ezért, ily felfogásból indulva ki, üldözték a keresztényeket még a különben derék uralkodók is, pl. Traján és Diocletján.

Háromszáz évig tartott ez üldözés, tíz császár, köztük egy Nero, egy Domitian fáradt ki a keresztények legyilkoltatásában, de minden hiába: „sanguis Martyrum semen fuit foecundissimum Christianorum” — mondja Tertullian.²

¹ FRIEDLÄNDER: Sittengeschichte Roms. III. k. 423. s. köv. II.

² Apolog. c. 5.

I. A KERESZTÉNYSÉG MEGALAPÍTÁSA PANNONIÁBAN.

A mi Pannoniát illeti, annak első apostolairól és első keresztényeiről igen keveset tudunk. Csak bizonytalan találgatás, conjectura az, a mit az egyházi történetírók erről írnak. Justinus M.,¹ Tertullian,² Origenes,³ Arnobius,⁴ Lactantius,⁵ Eusebius⁶ és mások bizonyítják, hogy a kereszténység már a *második században* nemcsak a római birodalom minden tartománya és városában, hanem a barbárok között is mindenütt hirdettetik és terjesztetik. Tehát annyi ezekből mégis bizonyos, hogy a második században Pannoniában is voltak keresztények.

Hogy ki alapította az első pannoniai keresztény egyházat, arra nézve eltérők a nézetek. Vannak, kik András apostol mellett törnek lándzsát.⁷ Mások sz. Pétert tartják a pannon-egyház megalapítójának. Az apostol-fejedelem ugyanis Claudius által Rómából kiűzetvén, Farlati szerint Illyricumon is keresztül ment volna, s ez útjában Sirmiumba érven, *Epenactust* püspökké szentelte, s az újszülött egyházat reá hagyta.⁸ — Hesichius salonai püspök, sz. Ágoston (354—430) kortársa szintén említi, hogy Péter apostol Kelemennel együtt Pannoniát és Illyricumot bejárta.⁹ Ugyanő pannoniai hagyomány alapján állítja, hogy a bibliában is említett Cornelius százados, scisciai (Sziszek) lett volna, kit azelőtt Boris-

¹ Dialog. cum. Triph. p. 211. (ed. Hag. Com.).

² Apolog. c. 37. Contra Jud. c. 7.

³ Lib. I. et II. contra Cels.

⁴ Lib. II. adv. gent. p. 50. (ed. Lugd.).

⁵ Instit. Div. I. 5. c. 13.

⁶ Praep. Evang. I. I. c. 3.

⁷ DEBRECZERUS : Hist. Eccl. in Hung. et Transylv., EUSEBIUS : Hist. Eccl. I. 3. c. I. után indulva.

⁸ Illyricum Sacrum. Tom. I. prol. p. III. sect. I. c. I. §. I. és köv.; támaszkodván egy, Simeon Metaphrasta neve alatt közkezen forgó apocriph iratra; LÁNYI-KNAUZ : M. Egyháztört. I. 30. I.

⁹ FARLATI : I. m. u. ott.

nak hívtak, majd Péter által megkereszteltetvén Rómában, a Corneliusok családjába vétetett föl.¹ — Salagius szerint sz. Pál, a fogságból való kiszabadulása után;² Agnellus szerint pedig Apollinaris ravennai püspök és vértanú volt Illyricum és Pannonia megtérítője.³

Nem valószínűtlen, hogy Titus és Lukács, kik Dalmatiában teljesíték apostoli küldetésöket, a szomszéd Pannoniába is átjöttek;⁴ valamint az sem lehetetlen, hogy sz. Márk, Japydia és Noricum apostola, volt megalapítója a pannoniái kereszténységnek is.⁵

Annyi azonban bizonyos, hogy Sirmium, s így Pannonia első püspöke *Andronicus*⁶ volt, kit sz. Pál is említ a rómaiakhoz írt levelében.⁷ Epenætus, ha volt is pannoniái püspök, nem bírt állandó székhellyel, hanem inkább mint apostol, térítő ide-oda járva működött. A római gyarmatosok s katonák, úgy a legionarius mint a veteránok között, voltak keresztények, kik szintén közreműködhettek, ha a kereszténység megalapításában nem is, de annál inkább annak elterjesztésében.⁸

Mielőtt azonban a pannoniái egyház megalakulása- és szervezetének részletes tárgyalásába bocsátkoznánk, szükségesnek tartom Pannonia politikai történetének és viszonyainak rövid vázlatát előre bocsátani.

¹ U. az. c. 2. §. 2.

² De statu Ecclesie in Pann. I. II. p. 16. s köv.; hivatkozik: sz. Jeromos (ep. 59.); nyssai sz. Gergely (orat. de S. Steph.); Asterius (Hom. 8.); damiani sz. Péter (sermo de ss. Apost.) s másokra, kik mind említést tesznek sz. Pál illyricumi útjáról.

³ MURATORI: *Shriptores rer. Ital. com.* 2.; BOLLAND.: jul. 23.; SALAGIUS: i. m. I. II. p. 24.

⁴ SALAGIUS: i. m. I. II. p. 28.

⁵ SCHENLEBEN: *Annal. Carn. p.* 3. ad annum 53.; M. HASIZIUS: *Germ. Sacr. t. 4. p. I. c. 1. 2.*

⁶ Így vélik: HESYCHIUS (Farlati i. m. I. p. 162.); továbbá egy DOROTHEUS TYRICUS-nak tulajdonított írat, mely a próféták, az apostolok s azok tanítványainak életrajzát foglalja magában; PETRUS GALESIUS, PHILIPPUS FERRARIUS, EQUILINUS, CANISIUS az ő martyrologiumaikban máj. 18.

⁷ Cap. 16.; LÁNYI-KNAUZ: i. m. I. 29. I.

⁸ THOMAS MAMACHIUS: *Orig. et antiquit. Christ.* II. p. 262.

II. PANNONIA A RÓMAI URALOM ALATT.

1. *Történet.* — Pannonia azon tartományok közé tartozik, melyek már jó későn, csakis a császárság korában lettek a rómaiak által meghódítva, telepítve s így a birodalom provinciájának mintegy albumába bevéve.

Történetek ugyan már előbb is (135—119. Kr. e.), az illyr háborúk¹ alkalmával foglalások, de Pannoniának, mint ilyennek, teljes leigázását Augustus vitte végbe hosszas, 43 évi küzdelmek után. A pannon népek vitézül harczoltak, a császár maga többször sebet kap, végre Tiberius K. u. a 9. évben legyőzvé a Bato és Pinnetus vezérlete alatt egyet törzseket, el lehetett mondani, hogy a háború és a foglalás be van fejezve.²

Augustus czélja e háborúval az volt, hogy birodalmának három nagy félszigete: a balkáni, apennini s a gall-hispani között a szárazföldi utat biztosítsa.³ Mindazonáltal Augustus uralma alatt csak a Dráva és a Száva-köz, s Pannonia nyugati része lőn ténylegesen elfoglalva, telepítve. Ekkor még Pannonia egy egészet képezett, s csak miután Traján Daciát elfoglalja (102—107.), kezdi a Dráván túli részt is telepíteni, folytatja Hadrián, A. Pius s bevégi M. Aurél. Ugyancsak Traján osztja fel két részre: felső és alsóra.

¹ Lucius Cotta consulról olvassuk, hogy egész Segesticáig nyomult előre; M. Aem. Scaurus pedig 115. K. e. átkelvé a keleti Alpokon a Scordiscokkal szövetséget kötött; M. Liv. Drusus (111. K. e.) volt az első, ki a Dunáig jutott el. V. ö. MOMMSEN-TOLDY: A róm. tört. VI. k. 225. l.

² Bővebben: SALAMON: Budapest tört. I. 133. és köv. ll.; KENNER: Noricum und Pannonia, 2. és köv. ll.; HAMPEL: Aqu. történetének vázlata. Arch. Közl. VIII. 158. s köv. ll.; MOMMSEN: Corpus J. L. III. k. 415. l.

³ SALAMON: i. m. I. k. 139. l. — Augustus maga a híres: «Monumentum Ancyranum»-on ide vonatkozólag így ír: PANNONIORVM . GENTES . . . DEVICTAS . PER . TI(berium Nero)NEM . . . IMPERIO . POPVLI . ROMANI . SVBIECI . PROTVLIQVE . FINES IL(lyrici ad Istri) FLVMINIS . RIPAM . . . stb.» V. ö. RÓMER-DESJARDINS: i. m. 41. l.

A birodalom felosztásai alkalmával Pannonia mindig a nyugati részhez tartozott. — Galerius cæsar a III. század végén Alsó-Pannoniából egy részt kiszakított, s azt nejéről, Diocletján leányáról Valeriának nevezte. Ugyan ő volt az, ki a Balatont csatorna által a Dunával összekötötte, a mocsarakat lecsapoltatta, az erdőket kiirtatta. Ez időben történt, hogy Felső-Pannonia is két részre szakadt: «Pannonia Prima» és «Pannonia Savia»-ra.

Pannonia a trónviszályok idejében igen nagy szerepet játszott; nemcsak hogy színhelyül szolgált nevezetes ütközeteknek (Cíbalis), hanem Rómának több császárt is adott (Hadrián, Commodus, Septimius S. stb.). N. Konstantin idejében Pannonia az itáliai «præfectura»-hoz csatoltatott.

A negyedik század végén (375.) megkezdődvén a barbár betörések és pusztítások, Pannonia, mint határtartomány, e viharos időkben legtöbbet szenvedett. — 400. K. u. a «limes» védelmére kirendelt hadsereg visszavonatik, s a lakosok önerejükre hagyatnak; 433-ban jelennek meg a hunok a római birodalomban s 448-ban már egész Dunamellék, s közte Pannonia is, Attilát ismeri el urának, s 488-ban Odoacer a telepeket visszahívja Italiába. — Az «isten ostorá»-nak nevezett hun vezér ha egy-két várost elpusztított is, a lakosságot nem irtotta ki, mint azt a későbbi szláv népek tették, bizonyítja ezt Theodorik góth királynak (493—526.) levele, melyet: «a Pannoniában lakó valamennyi barbár és római»-hoz intéz.¹

A hunok után Pannonia a keleti góthok (453—536.), gepidák (536—567.), longobardok (546—568.), az avarok (568—791.) s más kisebb népek birtokába került. — S habár névleg még ekkor is majd a nyugati, majd a keletrómai birodalomhoz tartozott, mindazonáltal Pannonia a szó teljes értelmében megszűnt római provincia lenni azon perczben, a melyben Attila a római határvédelmet megsemmisítette.

2. *Pannonia határai.* — Pannoniának teljes kifejlődésében határai voltak: északon és keleten a Duna; délen a Száva, illetőleg Moesia s a dalmát hegyek (montes Bebii); nyugaton Noricum, vagyis körülbelől azon vonal, melyet a Vindobona (Bécs) melletti hegyektől (m. Cetii, Kahlenberg) a dalmát hegyekig húzhatunk. Nem kell ezt azonban úgy gondolni, hogy a folyók mellett a határ azokon túl nem terjedt volna, tudjuk, hogy a Dunán túl is

¹ Cassiodorus «Varia» III. k. 24. epist.

voltak római birtokok, erősségek, a Száván túl pedig még egy nagy rész tartozott Pannoniához.

3. *Felosztása.* — Az első században, mint fennebb már megjegyeztük, Pannoniát csak Dráva-Száva köz és a nyugati útvonal Poetoviótól Carnuntumig (Pettautól-Petronellig) képezte és így nem volt felosztva. Ez csak később Traján vagy Hadrián idejében történhetett, midőn a Dráva és a Duna közti rész is telepítve lett. Felosztatott pedig két részre: egy felső (*Pannonia Superior*) és egy alsóra (*Pannonia Inferior*). — A kettő közti határvonal Cru-merumtól¹ kiindulva, a Balaton keleti partja mellett egyenesen lemegy a Száváig. E felosztás megmarad Diocletján (284—305.) idejéig, a midőn Pannonia már négy részből áll, és pedig úgy, hogy alsó Pannoniának a Dráván túli része lett «*Valeria*», az inneni pedig a második, vagyis «*Pannonia Secunda*». Felső Pannonia szintén két részre szakadt, melyek között a határ a Dráva folyó volt, az északi rész «*Pannonia Prima*», a déli pedig «*Savia*»-nak nevezetett. Természetesen e határok nem egészen pontosak, s ma azt annál nehezebb, minden kételyt kizárólag, meghatározni, mivel azon időben sem voltak biztosak, s az írók is csak röviden s eltérőleg emlékeznek meg róla.²

4. *A közigazgatás és a hadügy.* — Augustus Pannoniát «*praetorok*» által igazgatta, de úgy látszik már M. Aurél változtatást tett, s ekkor lett Pannonia a tanácsnak alávetett «*provincia proconsularis*». Annyi bizonyos, hogy Septinius Severus, a későbbi császár mint «*proconsul*» kormányozta Pannoniát. Lehet azonban, hogy e kitüntető méltóság csak pusztá czím volt, s nem egyszersmind hivatal, mi a későbbi időkben épen nem ritkaság.³ De már Caracalla alatt ismét praetorok állnak Pannonia élén.

N. Konstantin idejében, ki az egész birodalmat négy «*praefectura*» osztotta, Pannonia az illyr praefectusnak lőn alávetve, mint provincia s a fönnebb említett négy részből állott, melyek ismét több conventust (a mi megyénk) alkották, ennek részei voltak végre az egyes municipiumok, oppidumok és coloniák mind-

¹ MOMMSEN szerint Neudorf; RÓMER szerint Esztergom; SALAMON szerint Duna-Almás; SALAGIUS szerint Komárom. Szóval a Duna mellett Esztergom vidékén keresendő.

² V. ö. PTOLOMEUS: Geogr. I. 2. c. 15. 15.; SALAGIUS: i. m. I. 25. I.; MOMMSEN: C. I. L. III. k. 416. I.; PLINIUS: Hist. I. 3. c. 25.

³ Arch. Értesítő. IX. k. 73. I.

egyik a megfelelő hivatalnok-sereggel. — I. Valentinián Illyricumot s vele természetesen Pannoniát is az itáliai praefecturához csatolta, melynek praefectura Mediolanumban (Milano) székel. Végre III. Valentinián egész Illyricumot ipjának, a keleti császárnak, Theodosiusnak, engedi át, s ekkor Illyricum ismét külön praefecturát alkotott. De nem sokáig bírta békében Theodosius Pannoniát, mert alig három év múlva áttörnek a határon a hunok s egész Illyricumot elfoglalják.

Augustus halálakor Pannoniában három legio volt, a VIII. augusta, a IX. hispana és a XV. apollinaris, de ezek rövid ideig maradtak itt. — Hadrián idejében jött be a: I. és II. adjutrix, a X. és XIV. gemina. S e négy legio volt igen hosszú időn át Pannonia állandó őrsége. — A II. adjutrix Aquincum (Ó-Buda); a I. Brigetio (Ó-Szőny); a XIV. Carnuntum és Flexum (Óvár), végre a X. Vindobona és vidékén táborozott. — Emlékeink még a VI. hispana, XIII. és VII. gemina s a XXX. Ulpia ezredeket is említik, a melyek csak átmenetileg s rövidebb ideig tartózkodtak vidékünkön.

5. *Pannonia lakói.* — Elmondhatjuk, hogy Pannonia lakói általában *celták* vagy *gallok* voltak, kik több törzsre oszolva, külön vezérek alatt «civitas»-okat, mint a régi írók nevezik, vagyis egy központi város körül falvakat, tanyákat, gyarmatokat alkottak. — A kelta nép nem volt barbár, habár a rómaiak annak nevezték, s habár Dio Cassius elég megvetőleg és kicsinylőleg ír róluk¹; Julius Cæsar ellenben a mai Franciaországban lakó gallokat, kikhez a pannonok közel rokonok voltak, annál inkább dicséri. Különösen mint kiváló földművelő- és lovas-nép volt ismeretes a gall és celta, kiktől a rómaiak is sokat tanultak. Nagyban termesztették a kölest és az árpát, a melyből sörféle italt is főztek, melyet: «Sabajum»-nak² nevezték. Voltak városaik, melyek nevükben ma is mutatják kelta eredetüket, pl. Bononia, Brigetio, Aquincum stb.³

Hogy e gall törzsek által lakott föld miért neveztetett Pannoniának, azt elmondja nekünk Dio Cassius, ki a II. század végén és a III. század elején Pannoniának kormányzója volt.⁴ — Neveze-

¹ I. m. 49. k.

² Erről nevezték Valens császárt is: «Sabajarius»-nak. AMM. MARCELLINUS. I. 26. num. 22. (ed. Gruter.). SALAGIUS: i. m. I. 41. l.

³ SALAMON: i. m. I. 115. s köv. ll.

⁴ I. m. 49. k.: «Nomen autem Pannonibus inditum est ex eo, quod tunicas manicatas ex pannis more suo concisis, ac consutis conficiunt». SALAGIUS: i. m. I.

tesebb törzset alkottak a *boiok*, kik a Balaton vidékén; az *araviscok* és *hercuniátok*, kik a Duna és a Dráva között laktak; a Dráván túl pedig a *scordiscok* és *tauriscok*. Ezeken kívül említettnek még a breucok, carnok és sok más kisebb törzs, mint az andizétek, ditionok, peirusták, mazájok stb.¹

Ezen törzsek közé helyezte el a római az ő telepeit; s a panonok igen gyorsan sajátíták el a rómaiaknak nemcsak nyelvét, de műveltségét is.² A rómaiak Pannoniában is rendes szokásuk szerint jártak el: a régi városokat meghagyták; de új erődöket, castellum- és castrumokat, municipium- és coloniákat alapítottak; bámulatos tartósságú utakat, nagyszerű épületeket, amphitheatrumokat emeltek; s alig telt bele egy század és Pannonia beolvadt a római birodalomba. Nevezetesebb városaival alább részletesen fogunk foglalkozni.

A szomszédos barbár népek közül főlemlítjük északról: a markomannok-, quadok-, roxalánok- és szarmatákat; keletről: a jazygokat.

* * *

Most pedig vegyük elő egyenkint Pannonia főbb egyházait s az azokra vonatkozó emlékeket. Azt hiszem, így a püspöki egyházakat külön-külön tárgyalva, s az azokra vonatkozó emlékeket felsorolva nyújthatom a legvilágosabb képét a kereszténység történetének Pannoniában. — A püspöki egyház központja, feje az egész vidéknek, s annak története azon vidék történetét képviseli; valamennyi püspökség története pedig az egész pannon egyházét. Különösen azon időben, midőn a püspökségek még nem voltak oly nagy terjedelműek, mint mostanában; s habár nincs is valamennyi püspökségről biztos történeti adatunk, a meglevőkből is eléggé körvonalozott és kiszínezett képet alkothatunk magunknak az egész pannon egyház sorsáról a római fönhatóság alatt.

Pannonia egyházi tekintetben két részre oszlott, egy *délire*

40. l.; A «*Tud. Gyűjt.*» szerint: «Peoniát, vagy utóbb a barontartásról s majorkodásról úgy hívódott Pannoniát, Római Polgármester Kasszius, Kr. születése előtt a 170-dik esztendőben kezdte az Olasz Nemzet számára meghódoltatni stb. 1824. IX. 55. l.

¹ STRABO: Geogr. VII. 313. s köv. II.; SALAMON: i. m. I. 143.; SALAGIUS: i. m. I. 185. s köv. II.

² VELLEJUS PATERCULUS: I. I. c. 110.; és VOPISCUS: «Fertur... Apollonium Thyanaeum celeberrimae famae auctoritatisque sapientem... recipienti se (Aurelianus) in tentorium ea forma, qua videtur, subito adstitisse atque haec latine, ut homo Pannonius intelligeret, verba dixisse: Aureliane etc. In Aurelianus. n. 24. SALAGIUS: i. m. I. 46. l.

(*Pann. Inferior*), a melyben a püspökségek a sirmiumi érseknek; s egy *északira* (*Pann. Superior*), a hol a püspökök a lauriacumi (lorchi) érseknek voltak alárendelve. Ámbár az egész érsekség későbbi, nem apostoli intézmény, mely csak a II. században kezdődik s a III. és IV. században fejlődik ki teljesen, s ámbár nekünk a mi érsekségeinkre nézve csak ez utóbbi korból vannak adataink: mégis czélszerűbbnek tartom ezen, az érsekségek szerinti, felosztást követni értekezésemben. Lássuk tehát mindennek előtt a sirmiumi érsekséget.

B.

A SIRMIIUMI ÉRSEKSÉG.

I. A SIRMIUMI ÉRSEKI EGYHÁZ.

*Sirmium*¹ vagy teljes néven «Colonia Flavia Sirmium»,² már a rómaiak előtt nevezetesebb helység volt, melyet Octavianus caesar foglalt el s erősített meg.³ — E város a Száva mellett, a folyó torkolatától 45 milliariumnyira feküdt;⁴ vagyis a mai *Mitrovicz* helyén és mellett, a mint ezt az itt talált, s «Sirmium»-mal ellátott feliratos kövek bizonyítják, pl.:

DEC · COL ·
SIRMIENS

vagyis: «decurio Coloniae Sirmiensis».⁵

Sirmium a rómaiak alatt alsó Pannoniának fővárosa volt, itt székelte hosszú ideig a kormányzó. Volt nagy színháza, császári palotája, curiája s foruma és több más középülete. Sok katonaság tartózkodott falai közt, s pénzverdéje is nevezetes. Itt született Decius;⁶ s II. Claudius, Aurelianus,⁷ Probus,⁸ Max. Herculus⁹ és Gratianus¹⁰ császároknak is Sirmium volt a hazájuk. De más uralkodók is többször megfordultak Sirmiumban, különösen a barbár háborúk alkalmával.

A mi a kereszténység behozatalát illeti, már fönnebb elmondtuk, hogy a hagyomány szerint sz. Péter *Epenactust* hagyta vissza Pannoniában illetőleg Sirmiumban; mondtuk azt is, hogy az első, okmányokban is említett sirmiumi püspök *Andronicus* volt, kit valószínűleg sz. Pál küldött Sirmiumba. — Sajnos, hogy e kor-

¹ BONFIN szerint Sirmium nevét «Sirmo»-tól, a Triballok vezérétől kapta. Decad. I. lib. 1. p. 22.

² MOMMSEN : Corpus inscript. latinarum. III. k. 418. l.

³ DIO CASSIUS : lib. 55.

⁴ PLINIUS : Hist. I. 3. c. 25. ; ZOSIMUS : lib. 2. c. 18.

⁵ MOMMSEN : i. m. III. k. 3243. Hasonló tartalmuak a : 3230, 3233. szám alattiak.

⁶ AUR. VICTOR : De cæs. n. 29.

⁷ Chorographus celebr. Hung. urbium. p. 17., de ez nagyon kétes.

⁸ FLAVIUS VOPISCUS : in vita Probi. n. 3.

⁹ AUREL. VICTOR : num. 40.

¹⁰ U. az : num. 47.

ból oly kevés történetíró könyve maradt ránk, s ezeknél is csak néha, itt-ott elvétve találunk egy-két adatot, a melyből a sirmiumi püspökök sorát sem vagyunk képesek összeállítani. Legnagyobb segítségünkre még a különféle martyrologiumok vannak; ezekben olvasunk bizonyos: «*Eleutherus* episcopus Illyrici»-ról, ki valószínűleg sirmiumi püspök volt (†140. K. u.). — Itt említetnek: Anasztasia; Serenus és még más hetvenkettő; Munatus áldozár Maxima nevű nejével és Jucundus; Rufina, Moderata, Secundus és még más hét; négy szűz, kiknek neve csak az Isten előtt ismeretes; Fortunatus, Donatus és más hat; Montanus; Timotheus; Sabbatia és Innocentius és még nyolczvan; Perentus et Cæcyria; Martianus és Basilissa mind sirmiumi vértanuk.¹ — Mindez azt mutatja, hogy Sirmiumban nagyban virágzott a hitélet; s ha már a följegyzések is, melyek más egyházzól alig tesznek említést, midőn Sirmiumról van szó a vértanuk dicséreteivel áradoznak, ez is csak azt mondja, hogy Sirmium a pannoniai kereszténységnek is legnagyobb- s fővárosa volt.

Itt említjük fel a Diocletian alatt vértanú halált szenvedő öt² szobrászt: *Claudiust, Symphorianust, Nicostratust, Castoriust és Simpliciumst*, kik a Sirmium melletti márványból dolgoztak s nagy hírnévre tettek szert. Maga a császár, Diocletian, is tett nálok megrendeléseket, a melyeket a művészek gyorsan és nagy ügyességgel teljesítvén, a császár legmagasabb elismerését érdemelték ki. De éppen ez okozta vesztüket, mert irigy társaik által bevádoltatván, mint keresztények, s a megrendelt pogány isten, Aesculapius, szobrát elkészíteni vonakodván: hitökért halállal bünhődtek.

Mindezt egy, a IV. század első felében készült, érdekes és tanulságos legendából a «*Passio Sanctorum Quatuor Coronatorum*»-ból tudjuk meg.³ — Ugyancsak itt igen sok hasznos adatot találunk a pannoniai művészet, különösen a szobrászatra vonatkozólag; ebből tudjuk meg, hogy a pannoniai márványnak: a fehér,

¹ Martyrologium s. Hieronymi: VIII. id. Jan.; VIII. Kal. Mart.; VII. Kal. April.; VIII. és V. id. April; Idib. April.; V. id. és idib. Maji.; IV. non. Jul.; VIII. id. Jul.; V. id. Jul.; IV. Kal. Sept. — SALAGIUS: I. m. III. k. 39. l.

² Hogy sokan, maga a Martyrologium («*Passio Sanctorum quatuor Coronatorum*») is, csak négyet említenek, az onnan van, mert összetévesztik az ugyanazon időben vértanú halált szenvedő négy trombitással (cornicularius), kik szintén az Aesculapius szobrától megtagadott tisztelet miatt vértettek el.

³ WATTENBACH: Untersuchungen zur röm. Kaisergeschichte. III. k. 324—379. ll.; megjelent külön is BENNDORF és RÜDINGER magyarázataival. Lipcse. 1870.; SALAMON: I. m. II. k. 9. l.; FRIEDLENDER: Sittengeschichte Roms. III. k. 186. l.; HENSZLMANN: Pécsnek Régiségei. III. k. 156. l.

ú. n. proconnesusi, a fekete eres thasusi, s a zöld-porphyrnak igen nagy híre volt; ebből tudjuk meg, hogy Sirmium vidékén egész művésztelepek voltak, a hol 622 szobrász és kőfaragó dolgozott öt felügyelő («philosophus») vezérlete alatt.¹

Ennyi mindössze az, a mit a sirmiumi egyházra vonatkozólag az első három századból reánk maradt. Ne is csodálkozzunk azon, hogy nincs több. A kereszténység üldöztetése e három században; az írók csekély száma; az egyház küzdelme a pogányság majd az eretnekek ellen, mely vezetőit teljesen igénybe vette: megfejtének mindent. S a mint felszabadul az egyház e nyomás alól, abban a pillanatban megszületik az egyháztörténelem Eusebius (†324), a «keresztény történetírás atyja», Sokrates, Sozomenos, Theodoretus, Rufinus, sz. Jeromos, Sulpicius Severus, a «keresztény Sallustius», Orosius, Cassiodorus s mások műveiben.² És ez időtől fogva már megszűnik azon nagy homály, mely az első három században uralkodott.

Így van már tudomásunk a III. század végén, s a IV. század elején élt *Irenaeus* sirmiumi püspökről, ki Probus Pannonia kormányzója által halálra kínoztatott (†304).³ *Irenaeus* után *Domnion* következett, kit az ariánok űztek el püspöki székéből.⁴ És Sirmiumnak ezután való története mindvégig szoros összefüggésben van az arianizmussal, mely különösen Illyricumot borította el pártoskodása és viszályaival, az egyház és állam nagy kárára. Domniót többé nem említik a történeti írók följegyzései. — Utóda *Eleutherius* volt, ki részt vett a sardicai zsinatban (347).

Eleutherius halálával Sirmium, s vele Pannonia az ariánok kezébe került, midőn u. i. *Photinus* Arius legbuzgóbb követője, lett a püspök. Ki, habár több kisebb zsinat által lett elítélve, nem szünt meg hiveinek az arianismust hirdetni és azt terjeszteni, míg nem a Constantius császár által egybehívott sirmiumi zsinat által 351-ben megfosztatott püspöki méltóságától és száműzetett. Ugyanezen zsinaton egy katolikus szellemű hitformula is szerkesztetett, mely «*első sirmiumi echtesis*» néven szerepel.

De a béke még sem állott helyre, mert *Germinius*, ki Photinus helyébe lépett, szintén az arianismus híve és sok bajnak okozója volt. — 357-ben új zsinat tartott Sirmiumban, a mely-

¹ WATTENBACH : i. m. III. k. 343. l.

² HERGENRÖTHER : Kirchengeschichte. I. k. 15. s köv. ll.

³ RUINART : Acta S. Irenaei Ep. Sirm. (eg. Veron.) ; SALAGIUS : i. m. III. k. 45. l. Tud. Gyűjt. 1824. IX. 60. l.

⁴ ATHANAZIUS : Historia Arian. n. 5.

ben egy másik, arián szellemű echtesis adatott ki, ez a «*második sirmiumi formula*». Majd 358. Constantius a harmadik zsinatot tartá meg Sirmiumban az ő ariánjaival, a melyben valóságos új hitformula nem adatott ki, hanem elvetették a második sirmiumi echtesist, de azért az elsőt sem helyeselték, s így a semiarianismushoz közeledtek, s ezen kétértelmű formulát írta alá a számkivetésben élő Liberius pápa is.¹ — Hosszú volna itt mindazon viszályokat, egyházi és állami, hitbeli és társadalmi villongásokat előszámolni, melyeket az arianismus idézett elő a keresztény egyházban és Pannoniában is. Azért röviden csak azon pontokat érintjük, melyek a mi tárgyunkkal szorosabb viszonyban állnak.

Germinius később jónak látta elveit feladni, vagy legalább is azokból engedni, mert a semiarianokhoz állt, innen érhető az, hogy míg az arián Valens, Ursacius és Gaius pannoniai püspököket Damasus pápa a római zsinaton 369-ben kiközösítette és hivataluktól megfosztotta, Germiniust meghagyta méltóságában. — Ezután úgy látszik Germinius békében volt, mert neve a följegyzésekben többé nem fordul elő, meghalt 380-ban. — Utóda a sz. Ambrus, milánói püspök, által fölszentelt *Anemius* volt, ki, miután Theodosius császár (379–395) a hitvitáknak teljesen véget vetett, s a katolikus véleményt diadalra jáltatta, iparkodott az arianismus okozta sebeket orvosolni, a mi nem könnyű munka volt. Jelen volt a 382. római zsinaton. — *Corneliusról*, ki Anemius utóda volt, csak annyit tudunk, hogy kiváló szent élete mlatt nagy tiszteletnek örvendett.

Hogy ki volt Cornelius után Sirmium főpásztora? Bizonyosat nem tudunk. A nagy hitviták elcsendesültével úgy látszik a történeti följegyzések is mindinkább kevesbednek. Nem is hallunk ezután Sirmiumról semmit egész Attila jöveteléig, ki azt 441-ben elfoglalta és részben el is pusztította. S ha ekkor nem is szűnt meg véglegesen a kereszténység Sirmiumban, a mi nagyon valószínű; de legalább egy időre onnan menekülnie kellett.²

Még röviden egypár szót Sirmiumról, mint *érsekségről*. Valamint a rómaiaknál azon városok, a melyek a coloniák által újakat alapítottak, ezen gyarmatok által «metropolis» azaz anyavárosnak neveztettek: úgy azon püspököket is, kik székhelyük körül újabb

¹ SOZOMENOS : Hist. Eccl. IV. 15. ; RAPAICS : Egyház. Tört. I. 270. I. ; BERAULT-BERCASTEL : Geschichte der Kirche. III. k. 142. I.

² 1229-ben Ugrin kalocsai érsek IX. Gergely pápa engedélyével a régi sirmiumi püspökséget újra szervezte. PRAY : Dissert. de S. Ladisl. 7. §.

püspökségeket alapítottak, «metropolitáknak», érsekeknek; egyházukat pedig «ecclesia metropolitana»-nak (érsekség) nevezték. — Ezen metropoliták legtöbbször azon városban székeltek, hol a polgári metropolis volt, vagyis a hol a kerület főhivatalnokai laktak. Így Pannoniának is volt egy metropolitája, ki a polgári metropolisban, Sirmiumban székel.

Sokféle ok közreműködött arra, hogy a sirmiumi püspök legyen Pannonia érseke. Mindenekelőtt Sirmium volt Pannoniában az első hely, mint az általában el van ismervé, hol püspökség alapított; továbbá Sirmium volt Pannonia legnagyobb, legelőkelőbb városa; innen indult ki az egész tartomány megtérítése, a különféle, hogy úgy mondjuk egyházi coloniák megalapítása; végre itt volt Epenætus, vagy inkább Andronicus, az apostolok küldötte és helyettese, ki mint Titus Kréta szigetén, Timotheus Ázsiában, püspökségeket alapított, s a főhatalmat utódai számára megtartotta. A legnagyobb valószínűséggel tehát, a mint a pannon püspökségek létrejöttek; a mi, hogy még az az első két században megtörtént, kétséget nem szenved: kellett egynek a püspökök közül lenni: «cuius inter fratres prima haberetur sententia» — mint nagy Leó pápa mondja,¹ s ez nem lehetett más, mint a sirmiumi püspök.

Igaz, hogy erre nézve történelmi adataink csak a IV. század elejéről vannak, s Domnio az első, «metropolitának» nevezett sirmiumi püspök,² de minden valószínűség oda mutat, hogy e jog

¹ Ep. 14. c. 11.

² Még ez sem egészen bizonyos, mert az írók ép úgy, mint a codexek, ellentmondanak egymásnak. U. i. a niceai zsinaton jelen volt bizonyos Domnus is Pannoniából, kit az egyik codex: «Domnus Pannoniæ», a másik: «Domnus Metropolitanus», a harmadik: «Pannoniæ Domnus Pannoniensis», a negyedik: «ex provincia Pannonia Domnus Stridonensis»-nek nevez. SALAGIUS, a tudós pécsi kanonok (i. m. IV. 42. l.) és SCHENWISNER (Antiqu. et hist. Sab. 140. l.) azt vélik, hogy e Domnus nem lehet más, mint Domnio, a sirmiumi püspök, annál is inkább, mert más «metropolita» Pannoniában nem volt, és ha volt is stridói püspök valaha, az nem volt pannoniai. — DANKÓ ellenben («De Divo Hieronymo. 45. l.) azt állítja, hogy ezen Domnus valóban stridói püspök volt, s a codexek eltérését a leírók hibájának tudja be. — De ezzel még nincs a kérdés megoldva. — Én valószínűnek tartom, hogy:

1. Domnus és Domnio két különböző személy volt.

2. A niceai zsinaton jelen volt Domnus valóban stridói és nem sirmiumi püspök. E mellett szól a legjobb MANSI-téle: «Collectio S. Conciliorum». Florentiæ. II. 692. l.

3. Hogy Domnus némely codexben Metropolitanak nevezetik, az annak tulajdonítható, hogy a codexmásolók Domnust a sirmiumi Domnióval, ki csakugyan metropolita volt, fölcserélték és innen a zavar.

nem ekkor kezdődik, hogy az már sokkal régibb, legalább a második századból ered, de csak most a IV. században említetik először okmányilag. És pedig úgy, hogy az érsek mintegy az egész tartományt képviselvén, neve mellett igen gyakran nem a püspöki székhely, hanem a provincia szerepel; míg másoknál, ha néha elő is fordul a provincia neve, mellé van téve a székhely is.¹ — 381-ben pedig Anemius püspök érseki jogát az aquilejai zsinaton határozottan ki is mondja.²

Különben ez már általában elismert tény s bizonyításra nem szorul. Nagyon valószínű, hogy a sirmiumi püspökség e joga Attila utáni időkben is érvényben volt, akkor t. i., midőn Theodorik (493—526) a várost s az egyházat is helyreállította.³ De nem sokára már 581-ben Baján avar fejedelem alatt végleg elpusztult.

* * *

Hátra van még, hogy a sirmiumi őskeresztény emlékeket mutassuk be. Mielőtt azonban ezt megtennők, azokról általában kell egyet-mást elmondanunk.

A Pannoniában talált római emlékek⁴ közül a sírfeliratok azok, melyeknek itt legtöbb hasznát vesszük. A rómaiak ugyanis halottaikat szerették az utak mellé temetni és sírjaikat feliratos kövekkel látták el. E szokást a provinciákba is áttültették. E feliratos köveken a halott neve, életkora, a felállító neve, a halotthoz való viszonya s néha más körülmények nyertek kifejezést.⁵ — Meglehetősen chablonszerű e feliratok menete, csak egyben van némi változás, s ez a szöveg kezdete. Leggyakoribb a D. M. (Dis Manibus) a név birtokos esetével (pl. T. Mariani, Veturii, Valentis stb.); néha azonban részes tárgy (dativus pl.: D. M. Victorino, Octaviae, Flaviae stb.) vagy alanyesettel (pl.: D. M. Saturninus,

¹ Eutherius pl. mindig így szerepel: «Eutherius ab Pannonia»; ellenben: «Marcus Scisciensis Saviae»; «Aprianus de Petabionae», stb. SALAGIUS: i. m. IV. 59. l.

² «Caput Illyrici non nisi civitas est Sirmiensis: ego igitur Episcopus illius civitatis sum. Eum, qui non confitetur filium Dei aeternum, et coaeternum Patri, quod est sempiternum, anathema dico: sed etiam iis, qui idem non confitentur». Op. s. Ambros. Tom. 2. SALAGIUS: i. m. IV. 63. l.

³ CASSIODORUS: Chron. Ceth. Cos. A. C. 504.

⁴ Ezen emlékek körülbelül így osztályozhatók: a) kisebb- és nagybbszerű épületek, lakóházak, fürdők, színpadok, castrumok, vízvezetékek stb. romjai; b) sírládák és sírkövek; c) mértföldmutatók; d) fogadalmi oltárok, kövek és szobrok; e) kisebb tárgyak, eszközök, ékszerek, fegyverek, edények, pénzek stb. — V. ö. TORMA K.: Az aquincumi amphitheatrum é. f. 88. s. köv. II.

⁵ Bővebben: HÜBNER E.: Röm. Epigraphik, a Handbuch der class. Alth. Wiss. I. kötetében 527. s. köv. II.; ZELL: Röm. Epigr. II. r. 165. s. köv. II.

Tacita Aurelia, Martinus stb.) fordul elő. — Máskor ismét a D. M. elmarad és a név egyszerűen alany- vagy részestárgy-esetben áll.¹

A keresztények halottaiknak hasonló módon emlékeket állítván, azokra feliratot is alkalmaztak. De vajjon a főntebbi formulák közül mind valamennyit, vagy csak egyikét-másikat használták-e? — E kérdés igen fontos, s ezért annak tárgyalásánál egy kissé hosszasan időzünk.

Hogy a keresztény feliratokon is előfordulhat és tényleg elő is fordult a D.(is) M.(anibus), az már jelenleg kétségbe nem vonható igazság.² — Azonban ez igen ritkán jön elő, s akkor is a név nem birtokos-, hanem alany- vagy részestárgy-esetben áll.³ A pannoniai feliratok között is van ilyen, a mit különben eldönteni igen nehéz, ha semmi más jel nincs rajta, a miből a felirat keresztény eredetére következtethetnénk. — Legegyszerűbb s a katakombákban igen gyakran előforduló formula az, midőn az emléktáblán csakis a halott neve van bevésve vagy festve. — Nálunk ily felirat csak egy-kettő van; s hogy keresztény van-e közöttük, azt most már teljes biztossággal meghatározni nem lehet. Legtöbbször fordul elő D. M. nélkül a halott neve részestárgy-(dativus) vagy alanyesetben (nominativus); hozzájárul még a halott éveinek száma, a felállító neve stb., a mint azt fönnebb elmondottuk.

Látjuk tehát, hogy a pogány és a keresztény feliratok a szöveget tekintve épen nem különböznek. Hozzájárul, hogy sokszor a keresztények még a sírködisítményeket (a halott vagy halottak

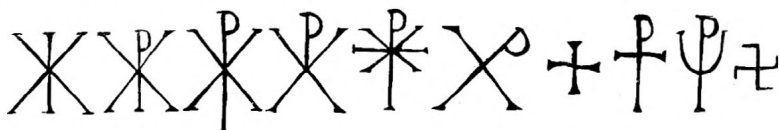
¹ Példákat találni akármely feliratgyűjteményben, pl. RÓMER-DESJARDINS: A m. n. Múzeum Feliratos Emlékei. Pest, 1873; vagy MOMMSEN nagy szabású: «Corpus Inscript. Lat.» bármelyik kötetében; KATANCSICH: «Istri Adcolarum Geogr. vetus» II. kötet.

² V. ö. GVÁRFÁS: «Ősker. Műeml. Tanulm.» 17. s köv. II.

³ Kezdetben a D. M. mindig a név genitívusával állt, jelentvén, hogy ezen emléket a halott túlvilági szellemének, lelkének állítják, szentelik tisztelői. E túlvilági szellemek pedig a rómaiaknál a házi istenek közé tartoztak, kiknek áldozatokat mutattak be stb. — Később, a gyakori használat következtében, annyira megszokottá vált e D. M. kifejezés, hogy már talán nem is tudták, mit jelent eredetileg, mert különben a név datívusa, vagy plane a nominatívusa elé nem tették volna. — Végre is a D. M. pusztán jelvény lett, mint a többi relief a sírkövön, pl.: a koszorú, genius stb. — Fontos e megkülönböztetés azért, mert a keresztényekről nem tehetjük fel, hogy ők az első értelmében használták volna e kifejezést, mely valóságos hittagadás lett volna, s ettől tudjuk, mennyire őrizkedtek; hanem igen használhatták mint jelvényt, a mint használták a kigyót, a koszorút, a kakast stb.

domborművű arczképe, delphineek, koszorúk, pávák, geniusok stb.) is átvették. Ebből látható, hogy sok esetben igen bajos, sőt lehetetlen határozottan állítani valamely sírfeliratról, hogy az pogány vagy keresztény. Azonban sokszor, — s ez igen jól van így, — gondoskodtak a keresztények arról, hogy emlékeiket a pogányokétól megkülönböztessék, s ezek nekünk is útmutatóul szolgálnak azok fölismerésében. Ilyenek:

1. Az ú. n. *Krisztus-monogramm*¹ a görög X és P betűk összekapcsolása (1. ábra), melyet a keresztények mindenfelé: a



1-ső ábra. — A Krisztus-monogramm főbb típusai.

sírkövekre, eszközeikre (pl. lámpások), ékszereikre stb. alkalmaztak. Előfordul vagy a szövegben, mint rövidítés (abbreviatio) a Christus szó helyett; vagy pedig a szöveg fölött mint jelvény (symbolum) a D. M.-et pótolva.

2. Egyes *kifejezések*, melyek a keresztény vallásból, eszmekörből folynak s többé-kevésbé biztos jelei a keresztény eredetnek: pl. *vivas in Deo*, *vivas in Christo*, *vivas in* ☩; *famulus* vagy *famula Christi*; *in pace*, *fidelis in pace*; *spiritus sanctus*, *innocens*; *anima simplex*, *dulcis*; *requiescit*, *dormit in pace* stb.

3. Egyes *jelvények* (symbolumok), melyek a sírkövek diszével szolgálnak. Biztos keresztény eredetűek: a hal (ἰχθυς), a horgony, a galamb az olajfaággal, a bárány, a phoenix pálmaággal, a szarvas; kevésbé biztosak: a kígyó, a páva, koszorú, korona, kakas, sas stb.²

Körülbelül ennyi az, mit zsinórmértékül a keresztény feliratok felismerésére felállíthatunk. Vannak tehát oly feliratos emlékeink, melyek egyik vagy másik, vagy néha több ismervet is az említettek közül magukon hordva, biztosan, minden kétséget kizárólag mutatják keresztény eredetüket. — Vannak azonban olyanok is, melyeken e jeleket nem találjuk, de viszont nem fordul

¹ V. ö. HENSZLMANN: Pécsnek régiségei. III. r. 147. s köv. II.; KRAUS: Roma Sotterranea. 259. l.; CZOBOR: A ker. műarch. Encycl. '98. l. és az: Arch. Ért. 1879. 169—180. II.

² A keresztény feliratokról értekeznek az említettekén kívül: RAOUL-ROCHETTE: Extrait du Memoire, Migne: Dictionnaire d'épigraphie. II. k. 755. s köv. II.; ZACCARIA: De vet. christ. inscript. usu, Migne: Theolog. Curs. Compl. v. k. 310. s köv. II.

elő semmiféle pogány jel vagy jelvény sem, melynél fogva azoknak pogány eredetet tulajdoníthatnánk: e feliratokat *kéteseknek* nevezhetjük.

Kérdés már most, kiknek tulajdonítsuk ezeket? Ismét csak azt mondom: határozott teleletet adni e kérdésre nem lehet, csakis többé vagy kevésbbé valószínű véleményt. Én ezen ú. n. kétes eredetű emlékeket, ha nem is mind, de legalább nagy részét a keresztényeknek tulajdonítom. Elmondom miért. — Hogy a pogányoknak semmi okuk sem volt arra, hogy titkolózzanak, hogy elhagyják a szokásos D. M. ajánlást: azt úgy hiszem fölösleges bizonyítani. — Viszont, hogy a keresztények három századon át csak jelvények által tehettek vallomást hitükről, hogy csak mintegy elburkolva, a *«disciplina arcani»* szigorú törvényei szerint és korlátai közt szólhattak vallásuk igazságairól: szintén ismeretes. Ha pedig ez így van, kinek tulajdonítsuk inkább az említett kétes feliratokat, azoknak-e, kik minden ok nélkül hagyták volna el a szokásos jeleket; vagy pedig azoknak, kiket a fölfedeztetés és üldözés félelme tartott vissza, hogy a pogányok előtt annyira gyűlöletes s mindenesetre ismeretes jelvényeket és jeleket a sírkövekre fölvéssék? Ezen okok, habár tagadólagosak is, mégis azt hiszem, eléggé kimagyarázzák a keresztények eljárását s valószínűvé teszik főntebb kimondott véleményemet. S így legalább is megengedhetőnek vélem, hogy az alábbiakban ezen feliratokra hivatkozzam, természetesen mindig hozzá tévén a *«kétes»* jegyet.

A sírfeliratokon kívül vannak még más keresztény emlékeink¹ e korból, melyekről alább mind részletesen fogunk szólni.

Ezen bevezető után lássuk, vannak-e s mit szólnak a római emlékek a sirmiumi kereszténységről. — Sirmium dicsőségével nem áll arányban a fenmaradt emlékek száma. — Két sírfelirat, egy pár Krisztus-monogrammal ellátott bélyeg és pénz mindössze az, mi Pannonia e legrégibb, legnagyobb és legelőkelőbb egyházából fenmaradt.

Sírfeliratok. Mindkét felirat hiányos, találatott Mitrovitzban. Az egyik:²

¹ Ilyenek: a pécsi cubiculum, egy-két Krisztus-monogram, vas diatretum, ékszerek és pénzek stb.

² A feliratos emlékeket MOMMSEN: *«Corpus Inscriptionum Latinarum»* — után adom. — Ez található a III. k. additamentái közt 6446. szám alatt, hol azonban olvasását nem adja.

MIVVINIA
VSTANTIAI
HXIT ANNI
SIT IN PAC

Nehéz olvasású: «Miuvinia¹. . . (Co)nstantia . . . (vi)xit ann(os) . . . sit in pac(e)! Vagyis: M. Constantia, ki . . . évet élt, legyen (azaz nyugodjék) békében! Az «in pace» kifejezés mutatja a felirat keresztény eredetét.

A másik:²

A REQVIESCIT
OTGARIVS

Olvasása: . . . a requiescit . . . Otgarius . . . Vagyis: Otgarius nejének, leányának vagy más valamely nőnek, kinek neve a-ra végződik, állít emléket. — A felirat keresztény, bizonyítja a «requiescit (in pace)» szó. — Keletkezési ideje mindkettőnek ismeretlen.

A krasznai aranylelet. — 1887. augusztusában Krasznán³ egy földcsuszamlás alkalmával 12 aranyrudat találtak. A rajtuk lévő felirat, a császárok alakjai, végre a sirmiumi pénzverde bélyege római eredetre vallanak (2. ábra). A felirat következő:

LVCIANVS OBR · I · SIG

Lucianus obryzo⁴ impressit signum Christi, vagyis: Lucianus a tiszta aranyat bélyegével (a Krisztus-monogrammal) megjelölte. Ezen Lucianus pedig a sirmiumi pénzverde igazgatója vagy más hivatalnok volt. — Hogy melyik évből való, nem egyeznek meg íróink. Legvalószínűbb, hogy Gratianus, Valens és Valentianus (367—375) idejéből származik s békeadó fejében küldetett a nyugati góthok számára, s így kerültek Krasznára.

A Krisztus-monogramm alakjára nézve megegyezik a Crispus (†326) pénzein előfordulókkal, a miből nagyon valószínű, hogy a sirmiumi pénzverde ha előbb nem is, de Crispus idejében már bizonyosan rávéste volt bélyegzőjére a Krisztus-monogrammot.

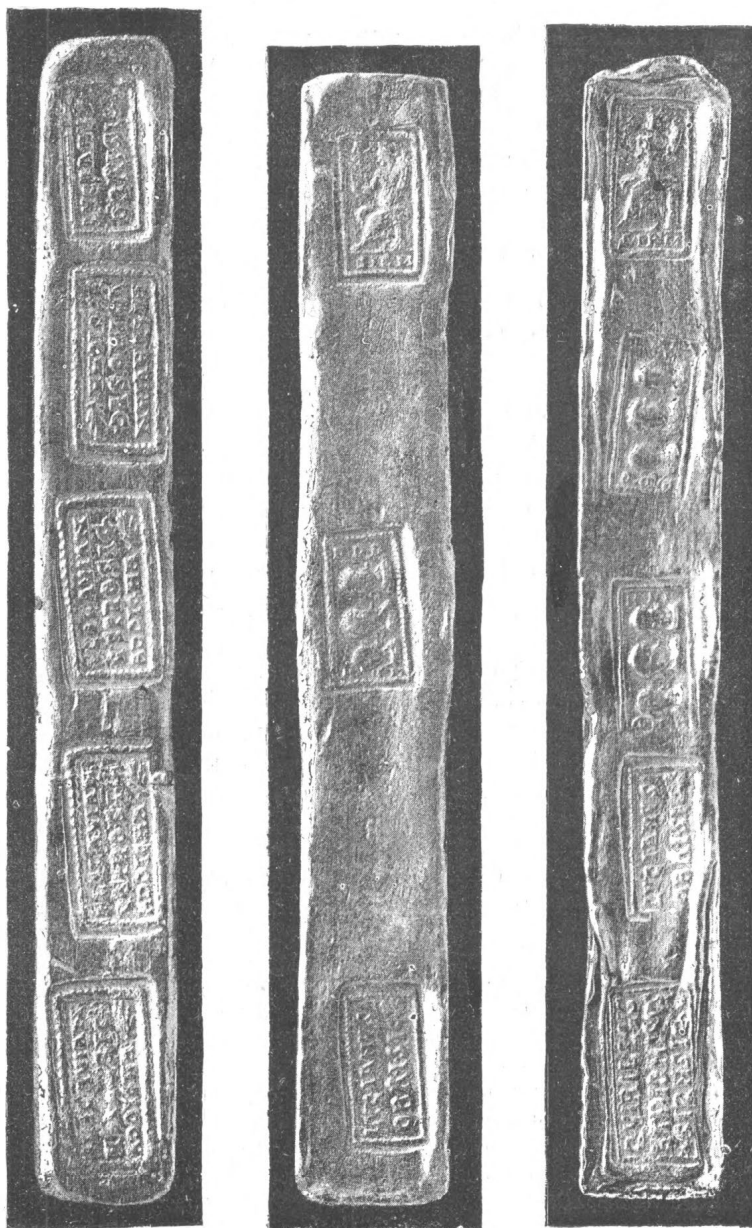
Pénzek. Pannoniában, mint a fenmaradt érmek bizonyítják, két helyen volt pénzverő, Sirmium- és Scisciában. A mi a sirmiumit illeti, a legrégibb reánk maradt pénz, melyet itt vertek,

¹ Talán M. Junonia?

² MOMMSEN: C. I. L. III. 6449.




³ V. Ö. HAMPEL: Arch. Ert. 1887. 392. s. köv. II., és az 1888. februári füzet 48. s. köv. II.

⁴ Obryzum aurum, a görög: χρυσίου ὀβρυζον-ból átvéve.




2-ik ábra. — Krasznai aranyrudak

«Helena Augusta» felirattal bír. Ezen Helena, kinek nevét a rézpénz magán viseli, N. Konstantin (323—337) anyja volt, nem pedig Julianus császár hasonló nevű neje. — A legkésőbbi pedig Theodosius (379—395) idejéből való.¹

Licinius (+324) és Konstantin (323—337) idejétől fogva a római pénzekre a többi jelek és betűk mellé a Krisztus-monogrammot is alkalmazták, és pedig majd ezen² , majd más³ , A  W formában is.⁴ — Az ismert sirmiumi pénzek közül hat darabon fordul elő a Krisztus-monogramm. És pedig:

AZ I. D. N. CONSTANTIVS P. F. AVG
CONCORDIA MILITVM

felirattal.⁵ Olvasása: «D(ominus) N(oster) Constantius P(rius) F(elix) Aug(ustus) — Concordia Militum.» Vagyis: Constantius e pénzt a katonák valamely lázadásának, vagy viszályának megszűnte után vereté. Az ily «concordia militum (a katonák egyetértése)» féle szólásmódok igen sokszor olvashatók az érmeiken, ilyenek: concordia Augustorum, victoria augusti, Sarmatia devicta stb. — Az érmen a császár alakja, kezében két zászlóval s ezeken ismét a Krisztus-monogramm () látható. — Alul SIRM vagyis Sirmium, a veretés helye vehető észre.

2. Nevezetes emlék a szintén Constantius korabeli rézpénz, melyen a Krisztus-monogramm történelmi eredete is fel van tüntetve. — Eusebius⁶ mondja el nekünk, ki magától a császártól hallotta a csodás dolgokat, miként tűnt fel Konstantin előtt az égen a kereszt jele a « $\tau o y \rho \chi \alpha$ » felirattal; miként parancsolá


¹ V. ö. KATANCSICH: Istri adc. Geogr. vetus I. k. 458. l. N. 1. és 30. E mű 1826-ban jelent meg, s azóta bizonyára sokkal többet bír n. múzeumunk.

² HENRY COHEN: «Description Historique des Monnaies». VI. k. Konstantin érmei közt a 123. sz.

³ U. ott 314. sz. és u. ott II. Constantius 260.

⁴ Van még egy negyedik forma is χ , melyről alább Sciscianál lesz szó. — COHEN említett nagy művében 72 különböző feliratú és veretű római pénzt olvastam össze, melyen Krisztus-monogramm előfordul. Konstantintól kezdve egész Romulus Augustulusig, majdnem minden császárnak van ily érme egy-kettő. Konstantinnál pl. 3-szor, II. Constantiusnál 7-szer, I. Valentiánnál 5-ször, Theodosiusnál 2-szer jön elő. És pedig vagy kisebb alakban a labarumon és a többi jel között az ú. n. mezőben, majd nagyobb alakban, midőn az érme hátsó oldalát egészen kitölti.

⁵ KATANCSICH: i. m. 459. l. 11. sz. — Az alsó sor az érme visszáját jelenti.

⁶ De vita imp. Const. I. 28.; LACTANTIUS: De mort. persec. c. 4. — A régiek leírásai nem egyeznek meg a monogramm alakjára nézve. Legvalószínűbb ezen alak: , mely az ezenkori feliratokon is előfordul. V. ö. CZOBOR: Ker. műarch. I. 98. l.; RAPAICS: Egyháztört. I. 120. l.

meg neki álmában az Úr, hogy a látott jelvényt hadi zászlóira alkalmazza; s miként készítetteti a császár a mondott minta után az ú. n. «Krisztus-monogramm»-os labarumot. — Ezen eseményre emlékeztet minket azon érem, melylyel most foglalkozunk, s melynek felirata:

D. N. CONSTANTIVS P. F. AVG.
HOC SIGNO VICTOR ERIS

Vagyis: «D(ominus) N(oster) Constantius P(ius) F(elix) Aug(ustus) — Hoc signo victor eris». — A pénz baloldalán a császár alakja látható hadiköpenyben jobbjában az említett labarumot, baljában kormánypálczát tartva. Alul csak: SIRM.¹

A 3. érem az elsővel csak nem teljesen megegyezik.² Felirata:

D. N. CONSTANTIVS IVN. NOB. C.
CONCORDIA MILITVM.

Olvasva: «D(ominus) N(oster) Constantius Jun(ior) Nob(ilissimus) C(æsar) — Concordia Militum». — Az érmen egy katonaalak látható, kezében labarummal (a Konstantin-féle hadizászló) s azon a Krisztus-monogramm. Alul: B SIRM. van; a B a pénzverdének a jele. A

4. Jovianus idejéből való, mint a felirat mutatja.³

D. N. IOVIANVS. P. F. P. AVG
SECVRITAS REIPVBLICE.

Vagyis: «D(ominus) N(oster) Jovianus P(ius) F(elix) P(ontifex) Aug(ustus) — Securitas reipublic(a)e». Ezen érem arany, s a viszáján egy nőalak van, mely labarumot tart s azon a Krisztus-monogramm látható. Alul csak: SIRM. — Az

5. felirata teljesen megegyezik az előbbivel,⁴ de ezen maga a császár tartja a labarumot jobbjában, míg baljával a földgolyót fogja. Alul szintén SIRM. — A

6. Valens császár nevét viseli magán, felirata a következő:

D. N. VALENS P. F. AVG.
GLORIA ROMANORVM.

¹ KATANCSICH, i. m. 459. l. 13. sz.

² U. az, u. ott. 16. sz.

³ U. ott. 21. sz.

⁴ U. ott. 22. sz.

Vagyis: «D(ominus) N(oster) Valens P(ius) F(elix) Aug(ustus) — Gloria Romanorum». Itt egy férfi alak tartja baljában a monogrammos labarumot. — A pénzverdei bélyeg: R SIRM.

Látjuk tehát, hogy habár kevés az, mit emlékek dolgában felmutathatunk, még is elég arra, miszerint azokból, mint egykorú okmányokból megmutathassuk a talán kételkedőknek, hogy Sirmiumban az első századokban már meggyökeresedett volt a kereszténység (bizonyítják a feliratok), hogy a IV. században már az állami pénzverde is az ő kezökben van (a krasznai lelet, a pénzek). — Itt is csak azon reményemnek adok kifejezést, hogy tüzetesebb kutatás, nagyobbyszerű ásatások folytán, a most még nagyon érezhető hiányokon segítve leend!

II. A SIRMIIUMI ÉRSEKSÉG JOGKÖRE.

Négy tartomány tartozott a sirmiumi érsek joghatósága alá, úgy mint: *a)* második Pannonia («P. Secunda»); *b)* szávaparti Pannonia («P. Savia»); *c)* felső Moesia («M. superior»); s végre *d)* az ú. n. parti Dacia («D. ripensis»).

Hogy «*Pannonia Secunda*» Sirmiumhoz tartozott, az, úgy hiszem, bizonyításra nem szorul, hisz éppen ezen tartománynak volt főhelye Sirmium. Nevezetesebb egyházai voltak a sirmiumin kívül: Mursa, Cibalis és Bassiana.

Hasonlóképen «*Pannonia Savia*»-nak már közelsége, s hosszú időn át politikai egysége Pann. Secundával arra utal, hogy Sirmiumhoz tartozandónak véljük. De vannak történeti adataink is. Az egyik sirmiumi érsek ugyanis magát: «*Eutarius* ab Pannoniis»-nek¹ nevezi, tehát Pannonia tartományai közül legalább kettő mindenestre joghatósága alá tartozott; minthogy pedig «*Pannonia Prima*» és «*Valeria*», mint alább látni fogjuk, egyházi tekintetben a lauriciumi (Lorch) érseknek volt alárendelve, tehát Eutherius (IV. század) csakis a másik két tartományt, vagyis «*Pannonia Secunda*»-t és «*Savia*»-t érthette. Továbbá *Anemius*, szintén sirmiumi érsek, az aquilejai zsinaton (381.)² érseki jogát egész Illyriára³ kiterjeszti, s nem mond neki ellent senki, s nem különösen a scisciai püspök, a sirmiuminak legméltóbb vetélytársa, ki azt bizonyára megtenné, ha *Anemius* állítása nem százados hagyományon alapulna.

A mi «*Moesia superior*»-t s «*Dacia ripensis*»-t illeti, a dolog szintén igen világos, mert a régi okmányokban nemcsak hogy sehol sem említetik akár egy moesiai vagy dák érsek is, hanem inkább e tartományokat Pannoniához, illetőleg Sirmiumhoz, tarto-

¹ HILARIUS : Frag. l. 2. n. 15. ; HARDUINUS : Concil. T. I. 652. l.

² Acta conc. Aquil. op. s. Ambrosii. T. 2. (ed. Maurin.) c. 790.

³ Illyria ez időben csak Dacia és Pannoniát foglalta magában, mert Macedonia legtöbbször külön említetik, s később egészen elmarad. Not. Imp. Ballerin megjegyzései II. r. v. diss. ; bővebben minderről SALAGIUS : i. m. IV. k. I. c.

zónak mondják. Így Ursacius, singidunumi püspök, «*in Pannonia episcopus*»-nak¹ neveztetik, a mi csak úgy lehetséges, ha a moesiaí Singidunum (Belgrád)² csakugyan Sirmiumhoz tartozott egyházi tekintetben. Anemius pedig az említett aquilejai zsinaton Secundinus singidunumi, s Palladius dák püspökökkel úgy bánik, mint alattvalóival, midőn azokat eretnokségük miatt elítéli. — Nevezetesebb egyházak *Moesiában*: Singidunum, Margum, Viminacium s *Daciában*: Isco, Castra Martis, Aquæ stb. — Ezekkel azonban, mint nem pannoniai püspökségekkel, jelenleg bővebben nem foglalkozunk.

Szólni fogunk azonban:

A sirmiumi érsek joghatósága alá tartozó püspökségekről.

És pedig először: «*Pannonia Secundá*»-ban:

1. a mursai,
2. a cibalisi és
3. a bassiáni;

s másodszor: «*Pannonia Saviá*»-ban:

1. a scisciai,
2. az emonai püspöki egyházakról.

¹ ATHANASIUS: i. m. n. 13.

² KATONA (Hist. Crit. I. p. 524.) tévesen azt állítja, hogy Singidunum Pannoniában volt.

III. A SIRMIIUMI ÉRSEK JOGHATÓSÁGA ALÁ TARTOZÓ PÜSPÖKSÉGEK «PANNONIA SECUNDÁBAN».

1. A mursai püspökség.

Mursa, vagy mint több helyen előfordul: Mursella, Mursia, Mursium, nevezetes római gyarmatváros volt, melyet még Augustus alapított. A feliratokon azonban «Colonia Aelia Mursa» név alatt szerepel, miből világos, hogy Aelius Hadrianus emelte a colonia¹ rangjára, s ha a következő felirat:²

DIVO
HADRIANO
MVRSENS
CONDITORI
SVO

melynek olvasása: «Divo Hadriano Mursens(es) Conditore suo [p(osuerunt)],» Hadriánt Mursa «alapítójának» nevezi, ez csak mint «coloniára» értendő. Teljes nevén egy aquincumi (Ó-Buda) sírládán fordul elő, a hol: COL · AEL · MVRSA olvasható;³ míg egy másik, Eszéken talált feliratos kővön az «Aelia» jelző elmaradt.⁴

Hol keresendők Mursa romjai? — Aventinus⁵ Pécs vidékére, Socrates és Sozomenos pedig nem is Pannoniába, hanem Galliába helyezik.⁶ — Ma már általánosan elfogadott, s a feliratok által is

¹ PTOLOMÆUS : Geogr. I. 2. c. 16.

² KATANCICH : i. m. I. 367. l. c.

³ MOMMSEN : C. I. L. III. 3560. sz.

⁴ MOMMSEN : u. ott. 3288.

⁵ Annal. Boj. I. 2. c. 46. n. 5.

⁶ SALAGIUS : i. m. III. 110. l.

igaznak bizonyult vélemény, hogy Mursa a mai Eszéknek felel meg. Ezt tanúsítja nem csak az ott látható római épülettörmök, hanem a fönnebb közölt Hadrián tiszteletére állított felirat is, melyet 1785 decz. 30-án találtak Eszéken.¹ Ezt bizonyítja az ugyan-csak itt napfényre jött következő felirat:²

C · AEMILIVS · C · F · SERG · HOMVLLNVS
 DEC · COL · MVRS · OB · HONOREM
 FLAMINATVS · TABERNAS · L CVM
 PORTICIBVS · DVPLICIB · IN · QVIB
 MERCATVS · AGERETVR · PECVNIA
 SVA · FECIT

Olvasása: «C(aius) Aemilius C(aii) f(ilius) Serg(ius) Homulinus, dec(urio) Col(oniae) Murs(æ), ob honorem flaminatus tabernas quinquaginta cum porticibus duplicib(us), in quib(us) mercatus ageretur pecunia sua fecit». Tehát az itt említett C. Sergius Homullinus, ki Mursának tisztviselője volt, midőn a flameni méltóságra emelkedett, a kereskedők számára ötven boltot építtetett saját költségén. Építtette pedig Mursában, mert itt volt decurio, s itt nyerte el a flaminatust; s e felirat az épülettörmök közt szintén Eszéken találtatott. Hacsak tehát e felirat máshonnan nem hozott ide, a mi épen nem valószínű, s melyre nincs még eset, egész jogosan föltehetjük: hogy Mursa egykor a mostani Eszék helyén és mellette terült el.

A mi Mursában a kereszténység megalapítását és elterjedését illeti, semmi bizonyosat nem tudunk. Farlati a mursai egyház alapítását sz. Kelemennek (†101.) tulajdonítja, Hansizius pedig azon egyházak közé sorozza, melyeknek már a második században volt püspökségük.³

Az első mursai püspök, kit a történeti emlékek megneveznek: *Valens*, Germinius és Ursacius társa, kikkel együtt az arianismus küzdelmeiben oly tevékeny részt vett. — Jelen van a tyrusi zsinaton (335.), a jeruzsálemi templom felszentelésén;⁴ majd Aquilejában zavart okoz, hogy az ottani püspöki széket elnyerje;⁵ meg-

¹ KATANCSICH : i. m. 367. l. a jegyzetben.

² MOMMSEN : i. m. III. 3288.

³ SALAGIUS : i. m. III. 113. l.

⁴ EUSEBIUS : Hist. I. X.

⁵ HILARIUS : Fragm. 2. num. 12.

jelenik a sardicai zsinaton (347.),¹ majd ismét megbánva tévedését, Gyula pápához töredelmes levelet intéz (349.);² Konstantius oldala mellett áll, midőn az legyőzi Magnentiust;³ ott van a milánói zsinaton (355.), hol nagy zavarokat idéz elő,⁴ a harmadik sirmiumi echtesis szerkesztésében közreműködik; résztvesz a rimini zsinatban (359.), végre Damasus pápa által a római zsinat alkalmával kiközösített s püspöki méltóságától megfosztatott (369).⁵

Valens után ismét mélyen hallgatnak a történelmi följegyzések, s nem szólnak arról, mi valószínűleg megtörtént, hogy t. i. Valens elűzésével és halálával megszűntek Mursában a hitviszályok, hogy katolikus szellemű utódának sok baja volt, míg a rendet helyreállítá. — De még Mursa elpusztulásáról sem szólnak, a mi valószínűleg Attila alatt történt.

Ila kevés a történelmi följegyzés, még kevesebb az őskeresztény emlék. — Mindösszesen sem sok az, mit Mursában találtak, nem lehet tehát csodálni, hogy egy biztos keresztény feliratot sem tudunk innen felmutatni.

A kétesek közül felhozzuk a következőt:⁶

D M
AVGENIS · DVC
IS · ANIME · QVAE
VIXIT · ANN · VIII
D · XXV · VAL · AVG

Olvasása: «D(is) M(anibus) vagy D(eo) M(agno). Augenis
du(l)cis animæ, quæ vixit ann(os) VIII, dies XXV, Val(-ens vagy
-erius) Aug(enis) [. . p(osuit)]».

Nagyon nehéz olvasású emlék, innen lehet azt megmagyarázni, hogy Marsilius ugyanezen feliratot így közli:⁷

¹ ATHANASIUS : *Apolog. contra Arian.* num. 48.

² HILARIUS : Frag. 2. num. 20.

³ SULPICIUS SERERUS: *Hist. Sacr.* l. 2.

⁴ HILARIUS : l. i. ad. Constant. n. 8.

⁵ ATHANASIUS : Epist. ad Epictet. T. 3. epist. ad Affr.

⁶ MOMMSEN : C. I. L. III. 3289. sz. Ide sorolhatók még a 3271., 3272., 3286. 3190. és a 3193. számú feliratos emlékek.

⁷ KATANCSICH : i. m. l. 572. l.

romok nyomaira akadtak, hanem feliratokra is, melyek minden kételyt eloszlattak:¹

LIBERO · ET
LIBERAE · SACR
M · VLP · FRONTO
AEMILIANVS · DEC
MVN · CIB · L · FEC

Olvasása: «Libero et Liberæ Sacr(um). M(arcus) Ulp(ius) Fronto Aemilianus dec(urio) mun(icipii) Cib(alensis). L(ibens) fec(it)». Vagyis: e fogadalmi oltárt Ulpius Fronto, Cibalis hivatalnoka, Bacchus és Proserpinának szenteli. Ugyanezen felirattól az is világos, hogy Cibalis municipium volt.

E városban születtek Valentinianus és Valens, a későbbi császárok, kiknek atyja a roppant erejéről híres Gratianus volt.² Itt győzte le Konstantin ellenfelét, Liciniust, s hálából a város iránt annak municipális jogait megerősíté.³

A cibalisi kereszténység és püspökség kezdete szintén a távol homályba vész el, biztos tudomásunk nincs arról a III. század végeig.⁴ Hogy ez egyház már régebben is fennállott, az kétséget nem szenved, mindazonáltal első, a történelem előtt is ismeretes püspöke: *Eusebius* volt, ki vértanúi halállal múlt ki, valószínűleg Valerianus (253—259) vagy Gallienus (259—268) idejében.⁵

¹ MOMMSEN : C. I. L. III. 3267.; SALAGIUS : i. m. III. 154.

² ZOSIMUS : lib. 3.

³ ZOSIMUS : lib. 2.; OROSIVS : l. 7. c. 28.

⁴ LAZIUS (Comment. Reip. Rom. l. 1. c. 2.) említ ugyan egy bizonyos Donatus vértanút, ki Decius (249—251) idejében lett volna cibalisi püspök, de miután forrásra nem hivatkozik, kénytelenek vagyunk a kérdést erre nézve függőben hagyni. — Használéképen TIMON (Imag. antiqu. Hung. l. 1. c. 10.) is megemlékezik egy névtelen cibalisi püspökről, ki több más pannon püspökkel együtt CORNELIUS pápának egy határozmányát írta volna alá. E rendelet 254-ben kelt, s így jóval Eusebius püspöksége előtt. Azonban oly kutatók is, mint SALAGIUS, e decretum valóságát és létezését kétségbe vonják, mert sehol, semmiféle régi collectióban sem akadnak nyomára. (SALAGIUS : i. m. III. 3. l.) Van ugyan egy, melyről Eusebius emlékezik meg, mely Novatus ellen volt intézve, s mely valóban 254-ben kelt, de az szintén elveszett már. Talán majd az újabb kutatások ezen ránk nézve igen érdekes okmányoknak is nyomára jönnek.

⁵ «Probus . . . cum sub specie publicæ necessitatis ad urbem Cibalarum pervenisset, de qua Valentinianus Christianissimus Imperator oriundus esse cognoscitur,

Ugyanezen egyháznak vértanúja volt Pullio, ki «primicerius lectorum», vagyis az egyik egyházi kisebb rendűeknek, a lectoroknak volt főnökük, vezetőjük, s Probus, az egyesített Itália és Illyria praefectusa által, hitét megtagadni vonakodván, megégetett 304-ben.¹ — Nem valószínűtlen, véli Salagius, hogy azon Gaius, ki Germinius sirmiumi, Valens mursai és Ursacius singidunumi püspökökkel mindig együtt említetik, s az arianismushoz Pannoniában vagy annak közelében egyik főszóvivője, a cibalisi egyház feje volt.²

A cibalisi püspökség későbbi történetéről, viszontagságai- és elpusztulásáról följegyzéseink nincsenek; valamint az emlékeket is hiába kérdezzük, azok sem adnak felvilágosítást a cibalisi kereszténységre vonatkozólag. Hogy miért nem? Könnyen megfejtethető, ha figyelembe vesszük, hogy mindössze csak 2—3 feliratos emléket ismerünk Vinkovczeből.

3. A bassianai püspökség.

Az «itinerarium Antonini» adatai szerint *Bassiana* város Sirmium és Taurunum (Zimony) között terült el. Sirmiumtól Bassianáig 18 római mértföldmutató követ látott az utazó, míg innen Taurunumig 30-at kellett maga után hagynia.³ Tehát körülbelül a mai Petrovcze község mellett,⁴ s nem Karlyevcze vidékén, mint Salagius akarja,⁵ kell keresnünk Bassiana romjait.

Itt sem tudunk közelebbieket a kereszténység alapításáról és sorsáról. A sirmiumi egyház mindenestre korán gondoskodott arról, hogy itt is megismerjék a szeretet vallását. Mindazonáltal első, s ez sem egészen bizonyos adat a bassianai egyházzal és annak püspökéről, csak a IV. századból (366) való. Ez évben történt ugyanis, hogy a sokat emlegetett Valens, Ursacius, Gaius arián

et in qua *superiori persecutione* Eusebius ejusdem Ecclesiae venerandus antistes moriendo pro Christi nomine, de morte et de diabolo noscitur triumphasse . . . » RUINARTUS: Acta S. Pollionis. p. 169. (ed. Veron.).

¹ SALAGIUS: i. m. III. 161. l.

² MOMMSEN: C. I. L. III. 3267. s köv. sz.; s még ezek közt is van egy kétes!

³ Edit. Wesseling p. 563.

⁴ V. ö. MOMMSEN: i. m. III. 417. l., és a kötet végén lévő térképet; RÓMER-DESJARDINS: Acta Nova stb. 43. l., szintén térképpel: KENNER: i. m. 116. l., és a térképen.

⁵ I. m. III. 163. l.

püspökök Germinius sirmiumi érsekhez levelet intéznek, a melyben az említett püspökök nevei mellett bizonyos *Pálé* is előfordul.¹ Ezen levél szavaiból kitűnik, hogy Pál nemcsak püspök, mint a ki a többi püspökökkel együtt említetik, hanem pannoniai püspök volt; s mivel ez időből a Sirmium vidéki püspökségek vezetőit, kivéven a bassianait, mind névleg ismerjük, nincs más hátra, mint hogy Pált helyezzük az üres püspöki székbe. Ugyanezen levél bizonyítja azt is, hogy Pál püspök is az arianismus híve volt.² Látjuk és megértjük ebből azt is, mily nagy befolyásnak örvendett Pannoniában Arián tévelyé, midőn a sirmiumi érsektől kezdve az scisciai, cibalisi, singidunumi, bassianai püspökök, szóval egész Pannonia Secunda az arianismus mellett foglalt állás.

Van még egy régibb adatunk is, t. i. 347-ből. Ekkor tartott ugyanis, mint tudva van, a híres philippopolisi zsinat, melynek actáit «*Eulalius* ab *Amantias*» püspök is aláírta.³ Az amantinok pedig a Dráva és Száva között, Sirmium vidékén laktak,⁴ s itt volt Bassiana is, nem lehetetlen tehát, hogy ezen *Eulalius* bassianai püspök volt.⁵

Majd Germinius 367 ben, a pannon püspökökhöz intézett levelében említést tesz bizonyos *Rufianus* és *Pallodius* püspökökről, de székhelyüket, mint akkor köztudomású dolgot, hallgatással mellőzi. Hogy ezek között volt-e, s ha igen, melyik volt a bassianai püspök, azt most már adatok híján meghatározni nem lehet.⁶

Nem is említetik ezután Bassiana egész Justinián (535) idejéig, ez azonban már nem tartozik dolgozatunk keretébe. Farlati az 532-ben tartott salonai (Dalmátiában) zsinatról szólván, azt állítja, hogy Honorius, salonai érsek alapítja a bassianai püspökséget 530 körül.⁷ De nagyon tévesen; mert az említett zsinat végzéseiben

¹ HILARIUS : Fragm. 14. ; SALAGIUS : i. m. III. c. 2. num. 19.

² «Et ideo, quamvis conventionione facta a dominis nostris fratribus, et *coepiscopis* nostris Valente et Paulo admonita noluerit ad id, quod rumor jactitat de te, respondere . . .» etc. Így írnak Pálról az említett püspökök. HILARIUS : Fragm. 14.

«*Eulalius episcopus* ab *Amantias* opto vos in Domino bene valere.» HILARIUS : Fragm. 3. num. 29.

SEXTUS RUFUS : in breviar. ; PLINIUS : l. 3. cap. 23.

SALAGIUS : i. m. III. 164. De az sincs kizárva, s ezt részemről valószínűbbnek tartom, hogy itt *Amantia*-ról, görög Illyria egyik városáról van szó.

HILARIUS : i. m. 15.

⁷ *Illyricum Sacrum*. I. 307. l. 2.

nem Bassianáról, hanem az : «*ecclesia barcensis*»-ről van szó, a mely város nem Pannonia Secundában, hanem valahol Dalmátiában keresendő.

Az avarok által elpusztított várost a püspökség sem élte túl, eltűnt az is, és soha azután megújítva nem lett.¹

¹ Keresztény emlékünknél Bassianából nincsen ; különben egyáltalán innen csak egy-két feliratot tudunk felmutatni.

IV. A SIRMIIUMI ÉRSEK JOGHATÓSÁGA ALÁ TARTOZÓ PÜSPÖKSÉGEK «PANNONIA SAVIÁBAN.»

1. A scisciai püspökség.

Sciscia, a legrégibb pannoniai városok egyike, a Száva mellett, a mai Sziszek mellett terült el.¹ A régi íróknál majd Segesta, majd Sciscia néven jön elő, mi onnan van, hogy a tulajdonképeni város Segesta volt,² míg az erőd (castellum) Sciscianak neveztetett.³

Sciscia már a római uralom előtt létezett, Augustus foglalta el és táborhelyül szemelte ki, Tiberius pedig téli szállásul használta.⁴ Colonia, úgy látszik, Vespasianus idejében lett, s ezért neveztetik «Colonia-Flavia»-nak. Septimius Severus is kiválóan kedvelte és kitüntette e várost, ő tette a katonaság egyik főhadiszállásává, központjává; innen van Sciscia másik neve, a «Septimia», a feliratokban legtöbbször így fordul elő. Például:

COLONIA
SEPTIMIA
SCISCIA
AVGVSTA

Olvasása annyira világos, hogy bátran elhagyhatom.⁵ Vagy pedig:

¹ BONFINI, ki szeret a nevek hangzása után indulni, Segesdben véli fölfedezni a régi scisciát. Decad. I. l. I. p. 22.

² Valószínűleg a hasonló név néptől, mely e vidéken lakott. SALAMON: i. m. I. 142. l.

³ STRABO: Geogr. I. 4. p. 207. (ed. Paris.), és I. 7. p. 575. (ed. Amstel.): «Penes Segesticam castellum est Sciscia». MOMMSEN: C. I. L. III. 505. l.

⁴ DIO CASS. 55., 30. és 49., 37.

⁵ KATANCSICH: i. m. I. 371. XL.; SCHÖNWISNER: Antiqu. Sab. p. 52.; MOMMSEN: i. m. III. 4193.

D

M

M · MVLVIO · NARCISSO · AN · LX · E · M

MVLV · NARCISSIANO · AN · XXVI · AG · COL · SEP · SISC

MVLVIA · RVIIIA · MARITO · EI · FIL · KARISSIM · V · F

Vagyis: «D(is) M(anibus). M(areo) Mulvio Narcisso an(norum) LX, et M(arco) Mulvio Narcissiano an(norum) XXVI aug(ustali) Col(oniaē) Sept(imiaē) Sisc(iaē) Mulvia Ru(fi)na marito e(t) fil(io) karissim(o) v(iva) f(ecit).» Ezen feliratban tehát Sciscia «Colonia Septimiá»-nak,¹ míg egy másikban egyszerűen «Coloniá»-nak nevezetik.²

Scisciában székelte «Pannonia Savia» kormányzója (corrector), s kiválóan nevezetes volt pénzverdéje, mely, az emlékekből következően, sokkal régibb és nagyobb szerű volt, mint a sirmiumi. Hivatalnokai közül említették a «procurator monetae Sciscianae» és a «praepositus thesaurorum Sciscianorum»,³ a feliratokon pedig: «beneficiarius consularis»,⁴ a «tabularius provinciae»⁵ és «duumvir»⁶ említettnek.

Van még egy nevezetes emlékün, a melyen Sciscia, Róma és Konstantinápoly, a világ legnagyobb városaival egy sorba helyeztetik. Ez pedig nem más, mint azon czédrusfa-szekrénydarab, melyet Pécsen találtak 1842-ben, s melynek aranyozott bronzborítékán Róma, Konstantinápoly, Carthago, Nicodemia és Sciscia, mind nevezetes pénzverő helyek, domborművű allegorikus alakjai láthatók. Jelenleg a nemzeti múzeum birtokában van, felírata:⁷

CART HAGO, CONSTA NTINOPO, ROM[A] NICO MED[T]A
LIS
SIS CIA.

Hogy Scisciában a kereszténység már az első században lábra kapott és elterjedt volt, a fölött nem kételkedik az, ki tudja, hogy

¹ MOMMSEN : C. I. L. III. 3973. sz.

² MOMMSEN : u. ott. 3961. sz.

³ SALAGIUS : i. m. III. 177. l.

⁴ MOMMSEN : i. m. III. k. 3949. sz.

⁵ MOMMSEN : C. I. L. III. 3964., 3960. sz.

⁶ U. az : 3936. sz.

⁷ Bővebben : OMER-DESJARDINS : Acta Nova. 45. l.; MOMMSEN : i. m. 503. l.

mennyire szerették az apostolok és hithírdetők a nagy városokat felkeresni. Sciscia pedig Pannona Savia fővárosa volt. Annyi bizonyos, hogy a III. század végén és a IV. század elején már volt püspöksége, mint azt szent *Quirinus* (†303.) vértanúi irataiban olvassuk.¹

A diocletiani üldözések alkalmával ugyanis az ősz scisciai püspök, szent Quirinus is fogságra vettetett; de a kínzás dacára is hitét megtagadni vonakodván, Maximus, Sciscia térparancsnoka (præses) által Savariába a kormányzóhoz küldetett. Útjában mindenütt nagy tisztelettel veszik körül a keresztények s ellátják a szükségességekkel. Végre kerülő úton Savariába (Szombathely) érkezvén, Amantius kormányzó előtt is bátran vallomást tett Krisztusról. S miután hitében mindvégig állhatatos maradt, Amantius malomkövet köttetett nyakára s a Gyöngyös (Sibaris) patakba dobatta, hol még utoljára is a körülállók a hitben való állhatatosságra intvén, vértanúi halállal múlt ki.² Testét később a keresztények a patakból kiemelvén, bevitték a városba s az ú. n. «sopronyi kapu» mellett lévő basilikában temették el. De nem sokáig maradt a szent teste nyugodtan, mert 395-ben a barbárok betörése alkalmával a féltékenyen őrzött ereklyét Rómába vitték a keresztények, s a Via Appián levő katakombákba szent Sebestyén mellé helyezték el.³ Majd 1140-ben II. Incze pápa a Tiberen túli Mária-templomba vitette át.⁴

A későbbi püspökök közül említetik: *Márk*, ki az arianismus idejében élt, s jelen volt a sardicai zsinaton, s annak végzéseit aláírta (347.). Hasonlóképen az aquilejai zsinat actáiban szintén szerepel egy scisciai püspök névleg: *Constantius* (381.).

¹ RUINARTUS : «Acta Martyrum», BOLLANDIRTÁK : «Acta Sanctorum», és más martyrologiumokban, valamint : ZALKA : Szentek élete, MÜLLER : «Allgemeines Martyrologium»-ában v. ö. jun. 4-ét.

² Az írók nem egyeznek meg az évre vonatkozólag : RUINARTUS, SALAGIUS, ZALKA 309-re, BARONIUS 308-ra, HIERONYMUS 310-re, RAPAICH 304-re (i. k. 118. l.), SCHENWISNER 303-ra teszik sz. Quirin halála évét. Legvalószínűbb ez utolsó. SCHENWISNER : Antiqu. et hist. Sab. I. 127. l.

³ Arczképe maig látható a sz. Callixt katakombában, sz. Policamus és Sebestyéné mellett : ROSSI : Roma Sotterranea II. k. 120. l. és VII. tábla ; HENSZLMANN : Pécsnek rég. III. 155. l.

⁴ Sokan összetévesztik a scisciai sz. Quirint a római ifjú Quirinussal, ki nem is volt egyházi (†270). HANSIZIUS : Germ. Sacr. p. 26. — Hasonlóképen téves az aquilejabeliek hite, kik szintén magukénak vallják sz. Quirinust. V. ö. SCHENWISNER : i. m. 127. l.

Volt-e a két említett püspök között egy harmadik vagy negyedik is, s hogy ki volt ez — azt mi nem gyaníthatjuk, valamint a Constantius utániakról sem tudunk semmit.¹

A scisciai római emlékek között képviselve vannak a keresztények is. Így mindjárt azon nagy *sírláda* (*sarcophag*), melynek mindkét oldalán füles edény látható, a melyből szőlőindák folynak szét, s azok között madarak tanyáznak.² Felírata a következő:

HVIC · ARCAE · INEST · SEVE
RILLA · FAMVLA · XPI · QVÆ
VIXIT · CVM · VIRO · NOVEM
CONTINVIS · ANNIS · CVIVS
POST OBITVM · MARCELLIANUS · SE
DEM · HANC · VIDETVR · DONLOCASSE · MARI
TVS

Olvasása: «Huic arcæ inest Severilla famula Chri(sti), que vixit cum viro novem continuis annis, cuius post obitum Marcellianus sedem hanc videtur conlocasse maritus».³

Az egy kőből faragott sírládán, melyet Katancsich «insigne monumentum»-nak nevez, a felirat alatt ismét csak szőlőindákat látunk, a melyek között a futó nyúlát egy vadászeb üldözi. Vajjon e jelenet nem az oltári szentségnél (szőlőindák), a gonosz lélek (vadászeb) kísértései előtt menedéket kereső keresztényt (nyúl) jelképezi-e? Bizonyosat nem tudni, de nagyon valószínű, hogy igen; ámbár hasonló jelenetek a pogány sírköveken is előfordulnak. Az emlék keresztény eredetét mutatják nemcsak az említett domborművek (szőlőindák), hanem maga a szöveg is, mely oly határozott, hogy semmi ellenmondást nem tűr; világosan megmondja, hogy az itt eltemetett Severilla «famula Christi» azaz keresztény volt, kinek férje, Marcellianus ezen helyet («sedem hanc») jelölte ki számára örök nyugalóhelyül.

¹ Sz. Ambrus, milánói püspöknek Constantiushoz írt leveleléből (379) kitűnik, hogy az arianismus Scisciában is bírt követőkkel. — Az említett levélben ugyanis a következőket olvassuk: «Habes illic Illyrios de mala doctrina Arianorum, cave eorum zizania etc.» Ep. n. 28. (ed. Maurin); SALAGIUS: i. m. III. 182. l.

² Ugyanezen dombormű fordul elő a híres szegszárdi sarcophagon is, melyről alább leszen szó.

³ MOMMSEN: C. I. L. III. 3996.; KATANCSICH: i. m. 445. l. stb.; LJUBIĆ: Inscriptiones etc. II. l. 23. sz.

A másik¹ keresztény emlék egy felirat, melyet Ó-Sziszeken találtak, s melynek szövege így hangzik:



FELICISSIMAE ET SACMENEVNO CONIVGI
DOMINVS VICTORINVS MARITVS SEPVLCRVM
EORVM COLLOCAVIT FELICISSIMA QVE VIXIT
CVM EO ANNIS XIII ANNO URBIS DXVII SAR!VNAM
II V H SI H C* D> PHY II DEO

Olvasása: «Felicissimæ et Sacmen(a)e (?) ... coniugi domi-
nus Victorinus maritus sepulcrum eorum collocavit. Felicissima,
qu(a)e vixit cum eo annis XIII, annoru(m) bis, d(ies) XVII
.... Deo.»

Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy az olvasás, a betűk elmo-
sódottsága és sok helyt értelmetlen összekeverése miatt, nehéz és
bizonytalan; mindazonáltal azt ki lehet venni, hogy itt Victorinus
két elhalt nevének állíttat emléket, kik közül az egyik, Felicis-
sima, vele 13 évet élt (életkora pedig kétszerannyi, 26? volt), míg
a másíknak a nevét (Sacmena?) sem tudjuk biztosan elolvasni.
Az utolsó sorban, úgy látszik, a második feleségre vonatkozó ada-
tok voltak, míg a «Deo» szó a «vivas (vivatis) in Deo» felkiáltás
maradványának látszik. Sokkal fontosabb azonban a felirat fölött
látható két Krisztus-monogramm, a melyből nemcsak a felirat
keresztény eredetére, hanem keletkezési idejére nézve is vonha-
tunk következtetést. Mondottuk, hogy a Krisztus-monogramm mint
önálló jelvény csak N. Konstantin utáni időkben fordul elő, s az
is bizonyos, hogy az A és Ω-vari kapcsolatban, a melyben hivat-
kozás történik a szentírás szavaira,² csak a negyedik század közepe
táján jelenik meg először,³ s így feliratunk sem régiebb ezen
időnél. Sajátságos és különös az első monogrammon az, hogy a
P betű nincsen a X-vel összekapcsolva, hanem kis alakban alá
van téve. Hogy a X fölött a P-nak megfelelőleg, milyen betű van,
meghatározni igen bajos, részemről azt hiszem, hogy görög vagy

¹ MOMMSEN : C. I. L. III. 3996. a. sz.

² «Én vagyok az Alpha és Omega, a kezdet és vég, úgymond az Úr Isten, a
ki van, volt és eljövendő, mindenható.» Jelenések. k. I. 8.

³ CZOBOR («Arch. Ért.» 1879. évf. 174. l.) szerint 355-ben.

latin I, s 'Ιησους-t jelent. Az egész monogramm értelme tehát: «Jézus Krisztus az Örökkévaló».

Van még egy feliratos emlékün, mely jelenleg a zágrábi múzeumban őriztetik, s melyet szintén Sziszekén találtak.¹ Az emlék hiányos ugyan, de a feliratból maradt még annyi, a melyből annak keresztény eredetére következtethetünk. A felirat ugyanis ez:

IANVARIA
ZÆSIS

Azaz: «Januaria ζήσης», vivas, élj t. i. az Istenben, in Deo! E kifejezést ékszereken, házi eszközökön a pogány rómaiak is alkalmazták, de sírfeliratokon csakis a keresztények. A felirat fölött a reliefsből csak egy állatláb látszik, de hogy milyen s mi volt ott eredetileg ábrázolva — azt nem lehet tudni.

A kétesek² közül felemlítjük a következőt:

MEMORIAE AETERNAE · AVR
REGINVS · ALEXIUS
CARA · CONIVX · POSVIT · ET
AMANTIA

Olvasása: «Memoriae aeternae, Aur(elius) Reginus Alexius, cara coniux posuit et Amantia». Helyesebben: Aur(elii) Regini Alexii.

Hátra van még, hogy scisciai *pénzekről* is szóljunk valamit. Mondottuk, hogy a scisciai pénzverő intézetet régiebbnek és nagyobbnek is tartjuk, mint a sirmiumit. A legrégebb érme, mely a scisciai verdéből reánk maradt, Gallienus (260—268) idejéből való, az utolsó pedig Arcadius (395—408) korából, miből világos, hogy Arcadius uralma alatt, legalább is annak első éveiben Sciscia még teljesen a rómaiaké volt. — Most pedig még egy pár szót a pénzekről és érmekről előforduló jelek- és jegyekről. Mindenkinek, a ki a római pénzeket figyelmesebben vizsgálja, fel fog tűnni, hogy a különféle köríraton s arczképen kívül azokon még mindenféle betűket, jeleket talál; t. i. minden pénzverdének, s abban is minden új veretnek, osztálynak más és más jegye, bélyege volt. E jegyek legtöbbször a helynév rövidítéséből, s ezen kívül egyes betűkből, számokból állanak. Így Sirmium pénzein ott

¹ MOMMSEN : C. I. L. III. 3986. ; LJUBIĆ : i. m. 21. 44. sz.

² Ide sorolhatók az említetten (MOMMSEN : i. m. III. 3982.) kívül : a 3970, 3971, 3972, 3978, 3979, 3983, 3987, 3990, 3991. számúak ; valamint az : «Ephemeris Epigraphica»-ból. IV. 475, 476, 479. sz.

találjuk a SIRM., a scisciaiakon SIS. vagy SISC. rövidítést, s a többi között a következő betűket: A. B. E. H. N. Q. FA. PM. KQ. OB. PZ. PS. Δ. Γ stb. A scisciai érmeiken még egyet találunk, a melyet a sirmiumbeli cserkény hiába keresünk, a csillagot, mely azonban inkább hasonlít a latin X, vagy inkább a görög X-hez. Nem lehetetlen, véljük, hogy e keresztforma idom, mely Diocletian (284—305) uralkodása óta fordul elő,¹ valamely keresztény felügyelő («procurator monetarum») által tétetett a pénzverde többi jegyei közé. Az is lehető azonban, hogy ezen egyszerű betűt csak később kezdték a kereszt jelének tartani; a mi mellett látszik bizonyítani az is, hogy Konstantin, Constantius, Valens, Gratianus és más császárok pénzei között, midőn már a Krisztus-monogram is előfordul, egyetlen egy sincs, a melyen e két jel együtt található volna.² Mindez azonban csak oly egyéni vélemény (conjectura), mely korántsem akar a minden kételyt kizáró igazság erejével fellépni.

Ezek után lássuk azon scisciai érmeiket, melyeken a Krisztus-monogram is előjön. Mindösszesen 29 darabot, mind a 29 más veretű, ismerünk. És pedig:

N. Konstantin idejéből (323—337):

a) CONSTANTINVS MAX. AVG.

GLORIA EXERCITVS. ✠ felirattal.

b) Ugyanazon felirattal.

Constans (337—350) idejéből:

a) D. N. CONSTANS P. F. AVG.

FEL. TEMP. REPARATIO. ✠³ felirattal.

b) Ugyanazon felirattal.

c) CONTANS MAX. AUG.

GLORIA EXERCITVS. ✠ felirattal.

d) FL. IVL. CONSTANS P. F. AVG.

TRIVMFATOR GENTIVM BARBARARVM ✠

felirattal.

e) CONSTANS P. F. AVG.

VICTORIA AUGG. ✠⁴ felirattal.

¹ KATANCSICH: i. m. I. 449. l. 3. és 5. sz. Előfordul még: a 7, 9, 11, 14, 16, 21, 22. stb. szám alatt is.

² Legalább én sem KATANCSICH, sem SCHÖNWISSNER-nél (i. m. I. 65. l.) ilyen nem találtam.

³ Olvasása: «D(ominus) N(oster) Constans P(rius) F(elix) Aug(ustus), fel(ix) temp(or)is reparatio.» KAT. i. m. 454. l. 78. sz.

⁴ ... «Victoria Aug(ustorum).» KAT. i. m. 454. l. 86. sz.

Constantius (350—361) idejéből:

- a) D. N. CONSTANTIVS P. F. AVG.
CONCORDIA MILITVM. ✠ felirattal.
- b) D. N. CONSTANTIVS P. F. AVG.
FEL. TEMP. REPERATIO. ✠ felirattal.
- c) Ugyanazon felirattal.¹
- d) D. N. CONSTANTIVS P. F. AVG.
GLORIA EXERCITVS. ✠ felirattal.
- e) D. N. CONSTANTIVS P. F. AVG.
GLORIA ROMANORVM. ✠ felirattal.
- f) D. N. CONSTANTIVS P. F. AVG.
HOC SIGNO VICTOR ERIS. ✠ felirattal.
- g) D. N. CONSTANTIVS P. F. AVG.
FIDES MILITVM. ✠ felirattal.
- h) FL. IVL. CONSTANTIVS P. F. AVG.
FEL. TEMP. REPARATIO ✠ felirattal.²

Veteranius idejéből:

- a) D. N. VETERANIO P. F. AVG.
CONCORDIA MILITUM. ✠ felirattal.
- b) D. N. VETERANIO P. F. AVG.
GLORIA ROMANORVM ✠ felirattal.
- c) D. N. VETERANIO P. F. AVG.
HOC SIGNO VICTOR ERIS ✠ felirattal.
- d) D. N. VETERANIO P. F. AVG.
SALVATOR REI PVBLICAE ✠ felirattal.

Decentius idejéből:

D. N. DECENTIVS NOB. CAES.
SALVIS DD. NN. AVG. ET CAES. A ✠ W fel-
irattal.³

II. Constantius idejéből:

- a) D. N. CONSTANTIVS IVN. NOB. C.
CONCORDIA MILITVM ✠ felirattal.⁴

¹ A HSIS bélyeg mellett még egy † is látható. KAT. i. m. 454. l. 94. sz.

² A g) és h) alattiak SCHÖNWIENER : i. m. I. 65. l.

³ Olvasása : «D(ominus) N(oster) Decentius Nob(ilissimus) Cæs(ar). Salvis D(ominis) N(ostris) Aug(usto) et Cæs(are)». KATANCSICH olvasása szerint «salvis», én azonban azt hiszem, hogy ott «SALVS» van, miután ez a szokásos, s Decentiusnak van is ily, máshol vert, érme. V. ö. COHEN : i. m. VI. Decentius. 20. sz. — Itt találjuk nálunk először az A és W-t, míg másutt II. Konstantiusnál. COHEN : i. m. VI. 260. sz.

⁴ «D(ominus) N(oster) Constantius Jun(ior) Nob(ilissimus) C(æsar) stb.

b) D. N. CONSTANTIVS IVN. NOB. C.
FEL. TEMP. REPARATIO. ✠ felirattal.

I. Valentinus (364—375) idejéből:
D. N. VALENTIANVS P. F. AVG.
FELIX ADVENTVS AVG. M. ✠ felirattal.

Valens (364—378) idejéből:
a) D. N. VALENS P. F. AVG.
GLORIA ROMANORVM ✠ felirattal.
b) D. N. VALENS P. F. AVG.
VIRTVS EXERCITVS. ✠ felirattal.

Gratianus (375—383) idejéből:
D. N. GRATIANVS P. F. AVG.
GLORIA ROMANORVM. ✠ felirattal.

Theodosius (379—395) idejéből:
a) THEODOSIVS P. F. AVG.
GLORIA ROMANORVM. ✠ felirattal.
b) D. N. THEODOSIVS P. F. AVG.
VIRTVS EXERCITVS. ✠ felirattal.¹

Flaccilla idejéből:
AEL. FLACCILLA AVG.
SALVS REI PUBLICAE ✠ felirattal.

Látjuk tehát, hogy a IV. század majdnem minden uralkodójától bírnak felmutatni Krisztus-monogrammos pénzeket, melyek jóformán csak akkor szűnnek meg, midőn a pénzverde is beszüneti működését.

S ezek után térjünk át «Pannonia Savia» másik nevezetes egyházára, az emonaira.

2. Az emonai püspökség.

Emonát, mely másként Aemonia, Hemona s Hæmona-nak is iratik, valószínűleg még Augustus alapítá a dalmát háborúk alkalmával 34. Kr. e. s ezért neve; «*Colonia Julia Emona*» volt.

Nem lesz talán érdektelen, ha röviden ismertetem a vitás

¹ V. ö. KATANCSICH: Istri adc. geogr. vetus I. 452. s köv. II. a 49, 60, 78, 79, 84, 85, 87, 91, 93, 94, 96, 97, 98, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 117, 120, 123, 125, 135, 137, 139. szám alattiakat. Hasonlóképen: SCHENWISNER: Antiqu. et hist. Sab. I. a 65. és 66. lapokat.

kérdést Emona hovátartozósága iránt. Herodianus¹ ugyanis és Julius Capitolinus,² valamint az «Itinerarium Hieroslymitanum»,³ Zosimus,⁴ Sozomenos⁵ olyanformán nyilatkoznak és írnak városunkról, mintha az Itáliához tartoznék, s az Istriában lévő «Nona»-val egy és ugyanazon város volna.⁶ Plinius⁷ és Ptolomæus⁸ ellenben világosan és határozottan Pannoniába helyezik. Wesseling a két ellentétes magyarázatot akként iparkodik kiegyenlíteni, hogy felteszi és lehetségesnek tartja, hogy Plinius és Ptolomæus ideje után új felosztás történt a római birodalomban, a minek folytán az eddig Pannoniához tartozó Emona Itáliához csatoltatott, s így mindkét véleménynek igazat ad.⁹

E vélemény-különbülésnek oka először az, hogy e város a határon fekvén, három provinciával érintkezett mintegy, úgy mint: Pannonia, Itália és Noricummal; s így nagyon könnyen lehetett akkor, midőn még a határok nem voltak oly élesen megvonva, Emonát Itáliához számítani, a mint az Ptolomæus szavai-ból világosan kivehető.¹⁰ Másodszor pedig: a Dalmátiában fekvő rokonhangzású Aenona vagy Nona,¹¹ vagy a krajnai Emota¹² szintén félrevezették azokat, kik Pannoniát Emonától megfosztani akarták.

Emona azon nagyobb városok közé tartozott, melyek a száva-parti országút mellett feküdtek (Sciscia, Sirmium stb.). Plinius «coloniá»-nak mondja,¹³ de a feliratokon így sehol sem fordul elő.¹⁴ Hol keressük tehát e várost? Ptolomæus, Sozomenos s mások adatait, valamint a talált emlékeket is figyelembe véve: Emonát Karinthiába, *Felső-Laibach* mellé helyezzük.

¹ Lib. 8. p. 547. (edit. Basil.).

² In duobus Maximin. c. 21.

³ Ed. Wesseling p. 560.

⁴ Hist. lib. 5. c. 29.

⁵ Hist. Eccl. I. 1. c. 6.

⁶ UGHELLO: Ital. Sacr. 5. k. 226. l.; és CAROLUS A S. PAULO: Geogr. Sacr. I. I. p. 65.

⁷ Lib. 3. c. 25, 24. és 21.

⁸ Geogr. I. 2. c. 25.

⁹ Az «itin. Hier.»-hoz adott jegyzetekben. p. 560.

¹⁰ «Inter Italiam sub Norico Pannoniæ civitas Emona.» Geogr. I. c. 2. 25.; bővebben: SALAGIUS: i. m. IV. 146. s. köv. II.

¹¹ FARLATI: Illyric. Sacr. XV. lib. I. 144. a.

¹² U. az: 159. a.

¹³ Lib. 3. c. 25.

¹⁴ Egy, valószínűleg Budán talált feliraton ezt olvassuk: ... SECVNDO ÆMON stb. vagyis: «Secundo Aemon(ensi)» ROMER: id. m. 155. sz.; és egy laibachin: DEC · EMONÆ fordul elő. MOMMSEN: i. m. III. 3846.

Az emonai püspökségre vonatkozó legrégibb adatunk 381-ről kelezett, a midőn ugyanis: «*Maximus episcopus Emonensis*», az aquilejai zsinat actáit aláírta.¹ Valószínű azonban, hogy már előbb, legalább a harmadik században létezett az emonai püspökség.

Keresztény emlékün, melyhez kétség nem fér, Emonából nincsen, legfőlebb egy pár kétes feliratot idézhetnénk.² E helyt azonban még meg kell emlékeznünk a T betűnek egy sajátos használatáról, mely máshol is, de különösen az emonai emlékeken szerepel. Ugyanis többször, a feliraton előforduló, vagy néha csak egyik-másik T betűt feltűnően nagyra vészték, úgy hogy sokszor majdnem kétakkora, mint a többi betű. Minthogy pedig a T betű legjobban hasonlít a kereszthez, s minthogy a római keresztények a katakombákban s azon kívül használták azt a kereszt jelül:³ nem valószínűtlen, hogy a *pannoniai keresztények is ismerték s használták e jelvényt az első három században. Ilyen például a következő:

C · VETENNIVS
VETERANVS · LEG
H · S · ES

MONVMENTV
TVETTENNIVS
FRATER · OB · PIE

Olvasása: «C(ajus) Vettenius.... veteranus leg(ionis).... h(ic) s(itus) es(t). Monumentu(m).... T(itus) Vettennius, frater, ob pie(tatem)....[...f(aciendum) c(uravit)]...»⁴

Egy másik feliraton⁵ pedig, melynek szövege:

¹ Op. s. Ambrosii. 2. k. 843. l.

² Ilyenek MOMMSEN: i. m. III. 3854, 3856, 3858, 3860—3864, 3866, 3869, 3871—3875. és 3877.

³ «Ipsa littera Græcorum Tau, nostra autem T species crucis» — mondja TERTULLIAN. Adv. Marcionem. III. l. 22. c. Maga a császári paloták híres: «crocifisso blasphemio»-ja, gúnyfeszülete is T alakú; továbbá egy a «San Callisto» katakombában talált feliraton pedig a T egészen külön, az írás fölött áll: V. ö. CZOBOR: A ker. műarch. I. 103. l.

⁴ MOMMSEN: i. m. III. 3848. Hasonlók a: 3845. s 3859. szám alattiak.

⁵ MOMMSEN: C. I. L. III. 3857.

L · CANTIVS · L · F ·

VEL

PROCVLVS

V · F · SIBI · ET

L · CANTIO · L · L

PROBATO · PATR

CANTIAE · L · L

CIRRATAE · MATR

Olvasása: «L(ucius) Cantius L(ucii) F(ilius) [trib(u)] Vel(ina), Proculus v(ivus) f(ecit) sibi et L(ucio) Cantio L(ucii) l(iberto) Probato patr(i), Cantiae L(ucii) l(ibertae) CIRRATAE matr(i)».

Az írás alatti domborműben egy pásztorbot s egy füles edény látszik. A ki a katakombák emlékeit vagy Rossi nagyszabású műveit ismeri, annak rögtön fel fog tűnni a rokonság a katakombai emlékek s ezen felirat között.¹ Amott a pásztorbot a reá akasztott edénnyel, itt szintén ugyanazon görbe bot s a füles korsó! Ez azonban mindaddig, míg hasonló emlékek által meg nem erősítettetik, csak bizonytalan gyanítás lehet.

¹ ROSSI: «La Roma Sotterranea». I—III. k.; KRAUS: «Die röm. Katakomben». I. k.

C.

A LAURIACUMI ÉRSEKSÉG.

I. A LAURIACUMI ÉRSEKSÉG JOGKÖRE.

Az általánosan tudva és elismerve van, hogy a *lauriacumi* (Noricumban most Lorch) érsekek Pannoniában is gyakorolták főpásztori jogaikat. Csak abban nem tudnak megegyezni az írók, hogy Pannonia mily nagy részére terjed ki, s mikor kezdődik a lauriacumi érsekek e joga?

Midőn fönnebb a sirmiumi érsekek jogköréről szoltunk, bebizonyítottuk, hogy «Pannonia Secunda» és «Savia» a sirmiumi érsekségnek volt alávetve, tehát ezekről itt nem lehet szó. Farlati¹ és mások² azt állítják, hogy Pannonia, Sirmiumnak a hunok általi elpusztítása után (441), három részre osztatott fel — egyházkormányzati szempontból, — s egy rész a lorchí, más a salonai s a harmadik rész aquilejai vagy más valamely érsekségnek jutott. Ezek ellenében mi azt állítjuk, s ezen állításunkat igazolni is tudjuk, hogy a lauriacumi érseknek joga nem az ötödik században kezdődik csak, hanem az visszanyúlik s összefüggésben áll a kereszténység megalapításával Pannonia említett két tartományában. Kiténik ez:

1. Simmachus (498—514) pápának Theodorus lauriacumi püspökhöz intézett leveléből (501), a melyben Theodorust érseknek nevezi s megengedi neki a «pallium» viselését, mint a mely a lauriacumi egyházban ősi szokás. Továbbá világosan kimondja, hogy Pannoniának metropolitája a lauriacumi érsek.³

2. II. Jenő pápa (824—827) Urolfhoz, szintén lauriacumi érsek, intézett levelében régi okmányok alapján hangsúlyozza, hogy a lorchí érseknek már a rómaiak idejében hét pannon püspök volt alávetve.⁴

¹ Illyricum Sacrum. T. 2. p. 97.

² CAROLUS A S. PAULO : Geogr. sacr. I. I. n. 5.

³ «... Majorum more libenter indulimus ad ostendendum te magistrum et Archi-Episcopum, tuamque sanctam Lauriacensem Ecclesiam provinciæ Pannoniorum Sedem fore Metropolitanam.» Scriptorum rer. Germ. vol. 2. col. 352. (ed. Francof.).

⁴ «... In quibus (scilicet provinciis) etiam quondam Romanorum quoque, Gepidarumque ætate, ut lectione certa est, in septem Episcoporum parochias antecessores sui jure Metropolitano obtinuerunt Dicecesim...» U. ott. c. 360.

3. Bírunk II. Agapitus (946—955) pápától is egy okmányt, a melyben a többi között az foglaltatik, hogy a lorch-i érsek a kereszténység kezdetétől fogva Alsó- és Felső-Pannonia összes püspökei fölött gyakorolja jogait.¹ Agapitus itt, midőn Felső- és Alsó-Pannoniáról szól, nem a római felosztást tekinti, hanem az ő idejében dívót, a mikor is Felső- és Alsó-Pannonia körülbelől csak a régi «Pannonia Superiori» foglalta magában.²

4. VIII. Benedek (974—983) újra megerősíti a lorch-i érsek jogait, annak régiségét emelvén ki különösen, mint a mely már a római uralom alatt a kereszténység hirdetője volt a barbár vidékeken.³

Ezen idézett okmányok jóval későbbiek ugyan a római kornál, de mivel mindmegannyi régi iratokra hivatkozik, mintegy pótolják azokat, s kétségtelenné teszik, hogy a lauracumi érseknek már a rómaiak idejében volt Pannoniában metropolitai hatalma.

Most pedig lássuk a *lauriacumi érseknek alávetett püspökségeket és főbb egyházakat*:

- a) «*Pannonia Prima*»-ban és
- b) «*Pannonia Valeria*»-ban.⁴

¹ «... Ita quoque inventis quibusdam exemplaribus chartæ vetustate admodum attritis in archivo s. Petri reperimus. Hanc etiam in exordio nascentis Ecclesiæ, et immanissima Christianorum persecutione a Doctoribus istius sedis Catholicæ fidei novimus rudimenta percepisse, et exinde a succedentibus prædicatoribus in superioris, atque inferioris Pannoniæ provincias ejusdem fidei emanasse gratiam.» — U. ott. c. 358.

² SALAGIUS : i. m. IV. 248. l.

³ «... Colligere possumus, ex omnibus Ecclesiarum diocesibus Pannoniæ hæc antiquitate et Archi-Episcopi dignitate esse primitiva creditur etc.» — U. ott. c. 370. Bővebben : SALAGIUS : i. m. IV. k. II. c.

⁴ A Jenő pápa említette hét pannoniai püspökségre nézve nincs még megállapodás. CAROLUS A S. PAULO (Geogr. sacr. p. 75.) szerint püspöki városok voltak : Savaria, Scarabantia, Vindobona, Celeja és Poetovio ; de Celeja, mint tudjuk, Noricumhoz tartozott. — LAZIUS szerint (Com. Reip. Rom. I. 2. c. 2.) : Neviodunum, Aemona, Savaria, Scarabantia, Poetovio, Faviana és Sciscia lettek volna azok. De Sciscia és Aemona, mint láttuk, a sirmiumi érsekség joghatósága alatt álltak ; Neviodunumban pedig nagyon kétes volt-e valaha püspökség. SALAGIUS (i. m. III. 243. l.) Savaria-, Scarabantia-, Poetovio-, Brigetio-, Faviana- (Vindobona) és Carnuntumot biztos, Sopianæ-, Curta- és Carpist kétes püspöki egyházaknak tartja. — Mi az alábbiakban mindezen egyházakról külön-külön meg fogunk emlékezni s nem hagyjuk el a muraközi Stridót sem.

II. A LAURIACUMI ÉRSEK JOGHATÓSÁGA ALÁ TARTOZÓ PÜSPÖKSÉGEK ÉS FŐBB EGYHÁZAK «PANNONIA PRIMÁBAN».

I. A poetoviói püspökség.

Poetoviót teljes nevén: «Colonia Ulpia Traiana», vagy más-
képen Potovio, Petabio, Pictavio Ποτόβιον, Ποτέχιον, Tacitus említi
először azon alkalomból, hogy a XIII. gemina legio itt állomáso-
zott (69. Kr. u.). Tehát Poetovio is táborhelyből lett várossá, s
nemsokára, Traján uralkodása alatt, a coloniai jogokat is elnyerte.
A feliratokon neve legtöbbnyire rövidítve fordul elő, így pl.:

DEC. C. V. T. P. etc.

Olvasása: «Dec(urio) C(olonia) U(lpia) T(raiana) P(oeto-
vione)». ¹ Poetovio Pannonia nyugati határán, a mai Pettau helyén
feküdt s N. Konstantin uralkodásától kezdve — Noricumhoz számít-
tatott, innen lehet megmagyarázni, hogy míg a régi írók egy része
Pannoniába, ² a másik rész állhatatosan Noricumba ³ helyezi Poetoviót.

Városunk már az első században római birtok, majd colonia
lévén, kétséget nem szenved, hogy a keresztény vallás még e szá-
zadban, vagy a következő elején itt is tett foglalásokat; ámbár első
püspöke, kinek nevét a történelem megőrizte a III. század végén, Dio-
cletianus uralkodása alatt élt. E püspök, névleg *Victorinus*, több mun-
kát is írt, a melyekről sz. Jeromos nagy elismeréssel nyilatkozik. ⁴
Meghalt mint vértanú a Diocletianus-féle üldözés idejében (303).

A sardicai zsinat (347) okmányaiban említettük: «*Aprianus* de
Petabione Pannoniæ (scilicet: Episcopus)», ⁵ de nevével többet róla
nem tudunk. Utóda *Márk* volt, kinek, miután bizonyos Valens,
Arián fanatikus követője, a városban nagy zavarokat okozott,
menekülnie kellett püspöki székhelyéről; de a nyugalom mind-

¹ MOMMSEN: i. m. 4038. és 4057.

² TACITUS: Hist. I. 3. c. 1.; PTOLOMÆUS: Geogr. I. 2. c. 16.

³ Ammianus Marcellinus de Gallo Cæs. I. 14. c. 11.; Priscus Rhetor p. 57. (ed.
Paris.).

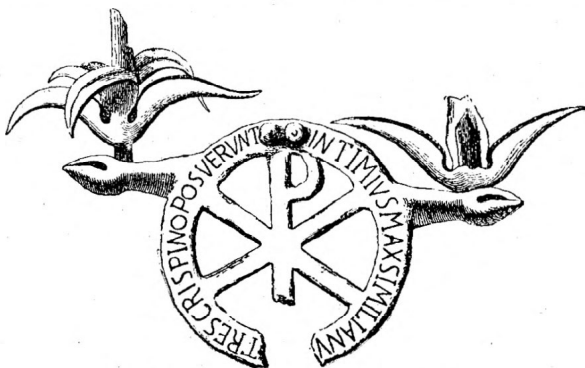
De vir. illustr. c. 74. (ed. Vallars).

BELLARIN: T. 3. op. s. Leon. M. p. 611.

addig nem állt helyre, a míg csak az izgága Valenst a nép csúful el nem űzte. — Vajjon e Valens ugyanazon személy-e a fentebb említett és szintén arián mursai püspökkel, — nem lehet tudni.

Poetoviót a nyugati góthok pusztították el a IV. század végén (372—380).¹

A poetoviói feliratos emlékek közül kiválólag érdekes azon két darab,² melyet 1858. június első napjaiban találtak a város közelében, a keleti vasút építési munkálatai alkalmával. Jelenleg a bécsi múzeumban láthatók; az egész pedig nem egyéb, mint két,



3. ábra. — Bronz-monogramum Poetovióból.

bronzból készült Krisztus-monogramm, melyek külön-külön feliratos kőralakú lemezbe vannak befoglalva (3. ábra). Az egyik két, a másik egy virágkehely alakú, elálló díszszel bír. Az elsőnek felirata: INTIMIVS MAXIMILIANV TRES CRISPINO POSVERVNT.

Olvasása: «Intimius, Maximilianu(s) (pa)tres Crispino posuerunt».³ Vagyis Intimius és Maximilianus sz. Crispinus tiszteletére

¹ JEROMOS 380-ra teszi. Op. VIII. 813. l. (ed. Vall.).

² MOMMSEN : C. I. L. III. 4008. sz.

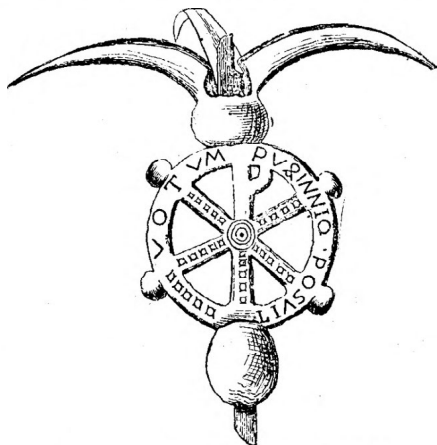
³ MOMMSEN így olvassa (i. h.). De mintán a «patres» szónak itt egészen helyes értelmet adni nagyon nehéz, én azt hiszem, nem járok messze a valóságtól, ha azt : *tres*-nek olvasom, s úgy magyarázom, hogy e monogrammot, illetőleg azon tárgyat, a melyen állt, *hármán* készítették s ajánlották föl sz. Crispinus tiszteletére. Kettőnek neve előfordul a monogrammon, t. i. Intimius és Maximilianus, hogy ki volt a harmadik, nem tudni; de nem lehetetlen, hogy azon Pusinnio, ki a másik monogrammon szerepel; s akkor természetesen a két monogramm együvé tartoznék, a mennyiben ugyanazon helyen állottak. Az sem lehetetlen, hogy az első monogrammon előforduló nevek csak egy személyt jelölnek, s akkor szükségképen az ismeretlen harmadik személy neve, hasonlólag a másodikhoz, külön monogrammmal lett volna olvasható. — Ha a TRES-t «patres»-nek olvassuk, akkor jelentménye körülbelül : *főnök, előjáró* lenne.

állították föl ez emléket. Az itt szereplő Crispinus, ámbár neve így magában ritkán fordul elő, hanem legtöbbször Crispinianussal együtt, valószínűleg ugyanazon személy a Soissonsban élt szent Crispinussal, ki mint vértanú halt meg 287-ben. A cipészek és takácsok védszentjüket tisztelik benne.

A másik (4. ábra) monogramm, a melyen még azon ék is megvan, melylyel a kőbe vagy másba beillesztve volt, felírata sokkal rövidebb, hangzik pedig ekképen:

VOTVM PVSINNIO POSVIT

«Votum Pusinnio posuit», azaz : Pusinnio tett fogadalmát teljesítette. Arra is gondoltam, hogy itt szintén, mint az első monogrammon,



4. ábra. — Bronz-monogramm Pœtoviából.

valamely szent nevét kell keresnünk, de miután ily nevet sem a martyrologiumokban, sem a szentek életében¹ nem találtam, az egyedüli helyes megoldás az, hogy Pusinnio a felajánló személy neve.

A mi e monogrammok készíttetési idejét illeti, azok a negyedik századnál nem régiebbek,² bizonyítja ezt úgy a Krisztus-monogramm alakja, valamint az is, hogy az egyiken sz. Crispinus említetik, ki a III. században élt ugyan, de míg tisztelete Galliából Noricum-, illetőleg Pannoniába eljutott, belélt legalább is egy félszázad. De viszont nem is újabbak a negyedik századnál, mert az emlékeken a szentség vagy a vértanúság jelét hiába keressük.

¹ A. MÜLLER : Allg. Martyrologium. Regensburg. 1861.; ZÁLKA : Szentek élete. Pest. 1859.

² L. ROSSI-t MOMMSEN-nél : i. m. III. k. 520. l.

Hogy mire szolgáltak eredetileg e monogrammok, azt biztosan nem tudjuk, de a legnagyobb valószínűséggel gyaníthatjuk, hogy valamely votiv, fogadalmi tárgyon, a melyre feliratot nem alkalmazhattak,¹ állottak; ámbár magukba véve is, kő- vagy faállványba illesztve, megfeleltek céljuknak. — Ezen emlékeknek az őskeresztényeknél körülbelől azon jelentése volt, mint a pogány rómaiaknál az ú. n. «fogadalmi oltárok»-s más tárgyaknak, melyekből igen sokat, több mint százat lehet látni a nemzeti múzeum lapidariumában.²

Több keresztény emléket ezeken kívül Poetovióból nem ismerünk.³

2. A savariai püspökség.

Savaria,⁴ már a bojok idejében, még a rómaiak előtt, nagy «központi város» volt, a melyből Claudius idejében csakhamar colonia lett. Ezt mondja Plinius,⁵ s ezt bizonyítják a feliratok is, így az egyik:⁶

... COLONIAE · CL · SAER-t,

azaz: ... Coloniae Cl(audiæ) Saver(ianæ) ...; a másik:⁷

... DEC · C · C · SAVAR-t,

azaz: Dec(unio) C(oloniae) C(laudiæ) Savar(iæ); a harmadik:⁸

¹ A katakombai emlékek közt több mécseset lehet látni, melyek ily monogrammos díszszel vannak ellátva; lehetséges tehát, hogy két monogrammnak is valamikor ez volt a rendeltetése. — Nagy kár, hogy több ily emlékünknél nincsen, melyek egybevetéséből valószínűleg meg lehetne fejteni a kérdést, a mely felől most bizonytalanságban kell hagynunk az olvasót.

² ROMER-DESJARDINS: i. m.-ben 118-at számol össze és ismerteti.

³ Kétesek: a 4057, 4061, 4065, 4071, 4073, 4075, 4081, 4082, 4084. és 6477. számúak. — Például felhozzuk a következőt:

GALLIGENIÆ · FILIAE · DVLCI S
SIME · AN · III · M · VI · D · XV · AVR
CALLIMORPHVS · E · AEL · SABN A
PARENTES · INFELICISSIMI

Olvasása: «Calligeniæ filiæ dulcissimæ, an(norum) III, m(ensium) VI, d(ierum), XV. Aur(elius) Callimorphus et Ael(ia) Sabina, parentes infelicissimi, [p(osuerunt)].» — MOMMSEN: i. m. III. 4073. sz.

⁴ Más néven: Sabaria, Σαουάρια.

⁵ PLINIUS: i. m. I. 4. c. 24.

⁶ MOMMSEN: C. I. L. III. 4154.

⁷ U. az: 4183.

⁸ U. az: 4191, 4194, 4198.; és SALAGIUS: i. m. III. 213. l.

DC · C · C · S-t

stb. említ.

Itt székelt «Pannonia Superior» kormányzója, itt választott meg császárrá Septimius Severus, volt itt egy «lavacrum regium» is,¹ s az imperatorok gyakran és szívesen időztek e város falai között, de különösen nevezetes volt, mint a pogányság egyházi központja, talán mert valamely istenség itt különös módon tiszteltetett, miután azt látjuk, hogy különféle városok és városbeliek szerepelnek a savariai emlékeken.²

Savaria a mai Szombathely helyén és vidékén terült el, a mint azt az ott talált feliratos emlékek minden kétségen kívül helyezik. A mi nevét illeti, némelyek azt tartják, hogy a Száva folyótól vagy a főttebb már egyszer említett sörféle italtól, a sabajum-tól kapta.³

Sz. Quirinus, scisciai püspök, életírójánál⁴ olvassuk, hogy a szent életű főpap Scisciából Savariába hurczoltatott a kormányzó elé, s itt végezte be áldásdús életét dicsőséges vértanúi halállal 303-ban. Hogy a savariai keresztények száma nagy volt, az nem csupán a martyrologiumokból, s Prudentius idézett verséből; hanem azon számos keresztény feliratos emlékből is következik, a melyet itt találtak, s melyekről alább leszen szó. Így a vértanúk irataiban olvasunk bizonyos Rutilus- és két társáról, kik savariabeliek voltak.⁵

Ugyancsak sz. Quirinus életírója említi,⁶ hogy nem messze azon helytől, hol a vértanú a folyóba dobott, a keresztények *kápolnákat* építettek, de nem ide temették őt el, hanem az ú. n. «soproni (azaz Sopron felé néző) kapu» melletti *basilikába*.⁷ Ime

¹ AMMIANUS : i. m. I. 30. c. 5.; MOMMSEN : C. I. L. III. 525.

² MOMMSEN : C. I. L. III. 4192, 4193, 4170. sz.

³ Chorographus Urb. celebr. Hung. etc. p. 45. (ed. Kassov.).

⁴ RUINARTUS : i. m. 43. 7. s köv. II. (ed. Veron.). -- PRUDENTIUS költő pedig versekben dicsőítette sz. Quirint, a melyben egy helyen a sabariai hívek sokaságáról szól, s azért e részt ide iktatjuk :

«Spectant eminus e solo
Doctorem pavidi greges.
Nam Christi populus frequens
Riparum sinuamina
Stipato agmine seperat...»

RUINARTUS : u. ott. 440. I.; SALAGIUS : i. m. III. 220. I.

⁵ Hieronymus és más martyrologiumokban. V. ö. jun. 4.

⁶ RUINARTUS : i. m. p. 439.

⁷ Az *első* században a keresztények, tudjuk, magánházakban tartották az isteni tisztelet (Apost. csel. 2. 47.; 20. 7.; Róm. irt. I. 16. 5.), s úgy látszik külön templomok nem voltak. — A *második* században azonban már nagy és szép templomokról is tétetik említés, ilyen volt pl. az edessai, melyet Septimius Severus 202. romboltatott le. — A *harmadik* századból még több adatunk van; Kallixtus pápa (219—223) a Tibe-

tehát a III. század végével Savariában nemcsak egy-két keresztény van, hanem egész gyülekezet, melynek nyilvános nagy temploma s külön kápolnája van!

S ha ez így volt a savariai egyházban, vajjon feltehetjük-e, hogy a sirmiumi, scisciai stb. nagy egyházközségek csak magánházakba, erdőkbe, barlangokba stb. húzták meg magukat, s nem építettek maguknak templomot, midőn az, ha megengedve nem is, de tűrve volt? Bizonyára nem; s így ki kell mondanunk, hogy mindazon nagyvárosokban, a melyekről eddig szólunk: voltak a keresztényeknek templomaik vagy legalább kápolnáik, habár azokból máig csak a *sopianai* (pécsi) földalatti sirkamra, s a *savariai* basilikának és kápolnának emléke maradt fenn.

A mondottakból világos, hogy Savariában nagy keresztény község volt; ily nagy község pedig püspök nélkül nem szűkölködött, az is nagyon valószínű, ámbár határozott adatunk erre vonatkozólag nincsen. Sulpicius Severus, sz. Márton, toursi püspök (370 körül), életírója több presbytert említ, kik sz. Mártont, midőn hazájában, Savariában az arianok ellen bátran síkra szállt, a városból kiűzték.¹ A miből kitetszik, hogy az arianizmus ide is befészkelte magát, s így valószínűleg, legalább ezen időben, püspöke is ilyen szellemű volt. Salagius és Schoenwisner úgy vélik, hogy az arián küzdelmekben sokat emlegetett Migdonius vagy Megasius pannon püspökök egyike, a kiknek székhelyét nem ismerjük, volt savariai főpásztor.²

A negyedik század végén a barbár betörések alkalmával Savaria igen sokat szenvedett, a keresztények a többi lakossággal együtt kénytelenek voltak futva menedéket keresni; sokan közülök Rómába mentek, a hová sz. Qurin ereklyéit is magukkal vitték, ott eltemették a «Via Appián» lévő katakombákba szent Sebestyén mellé, a hová később templomot is építettek.³ De sem

risen túl templomot épít; Alexander Severus (223–235) uralkodása alatt a keresztények egy telket foglalnak le, hogy oda templomot építsenek; Diocletianus üldözései alkalmával pedig számtalan egyház pusztult el (LACTANTIUS: De morte persecut. n. 12.); Rómában magában ez időben 40 keresztény templom volt. (OPTATUS Mil.: De chism. Donatist. I. II.). — Bővebben: RAPAICS: i. m. I. 72., 192. stb. II. — E templomok stíljé az ú. n. *basilikai* volt: hosszú négyszögű épület, mely oszlopokkal legtöbbször három hajóra osztatott; félkörű szentélyzárással és lapos mennyezettel. Bővebben: PASTERNER: Művészetek története, 100. s köv. II.; RÖMER-HENSZLMANN: Művészeti kalauz, II. r. 2. s köv. II. stb.

¹ In vita s. Mart. c. 1. és 4.

² SALAGIUS: i. m. III. 223.; SCHÖNWIENER: Antiqu. et Hist. Sab. I. 136. I. — A «Tud. Gyűjtemény» (1824. IX. 62. I.) Megasius mellett foglal állást.

³ «Facta autem incursione barbarorum in partes Pannoniæ populus Christianus

ezen, sem a későbbi hun betörések alkalmával a város maga teljesen el nem pusztult, mert még 455-ben is említetik, a midőn is az mondatik róla, hogy ezen év szeptember 7-dikén dúló nagy földrengésnek esett áldozatul.¹

A legtöbb pannoniai keresztény feliratos emlék eddig Sava-riában találtatott, a melyek most részben a szombathelyi, részben a pesti múzeumban őriztetnek. Vegyük elő azokat egyenkint.² Az első, mely jelenleg a n. múzeum birtoka, két darabban van ugyan, de ez az olvasást nem akadályozza, felirata a következő:³

P · MAXIMINE VIVAS
IN DEO AVRELIA ·
! HERNILLA CONIVX ·
FECIT MAXIMIMO
CENTVRIONI CARO SVO
BENEMERITO VIRGI
NIO SVO MEM POSV
IT ANN III XITXLI

Olvasása: «P(ubli) Maximine, vivas in Deo! Aurelia Hernilla, coniux fecit Maximino, centurioni caro suo, benemerito virgino suo mem(ori)am posuit. Annos vixit XLVI.» Vagyis itt Aurelia férjének, ki százados volt, s kivel boldog házas életet élt, állít emléket. A felirat keresztény eredetét mutatja az: «in Deo vivas» kifejezés, valamint a «virginus» szó is, mely a keresztényeknél oly férjet jelentett, ki csak egyszer kötött házassági viszonyt (nőről: «virginia»).4 A felirat valószínűleg a IV. századból származik.

A második szintén a nemzeti múzeum birtokában van, több darabból összetákolva, rajta a következők olvashatók: ⁵

de Scarabatensi (loco Sabariensi) urbe Romam fugiens sanctum corpus Quirini Episcopi et Martyris afferentes secum deduxerunt. Quem via Appia milliario tertio sepe-lierunt in Basilica Apostolorum Petri et Pauli, ubi aliquando jacuerunt, et ubi S. Sebastianus Martyr Christi requiescit, in loco, qui dicitur Catacumbas, ædificantes nomi-ni ejus dignam Ecclesiám.» A bollandisták után SALAGIUS: i. m. III. 225. l.

¹ Anonym. Cuspin. (ed. Mommsen) 666. l.; SALAMON: i. m. II. 27. l.

² E feliratokat: MOMMSEN, CZOBOR, SCHENWISNER, RÓMER-DESJARDINS: i. mű-vei szerint adjuk. Továbbá ide tartozik még: LIPP V.: A vasm. rég. e. jelentése, II. évfolyam.

³ MOMMSEN: C. I. L. III. 4190.

⁴ RÓMER-DESJARDINS: i. m. 80. l. 135. sz. — Ugyan ő az utolsó előtti sorban MEM helyett MESTA-t olvas.

⁵ MOMMSEN: i. m. III. 4217.; CZOBOR: I. 152. l.; RÓMER: 208. sz.

IN DM BONE MEMORIE AELIAE KA
LENDINE FIDELI MATRI DVLCISSIM
AE QVI VIXIT ANNOS N LX AELII M
VCIANVS BASSVS PAVLINIAN
VS ET PAVLVS FILI PIENTISSIMI
MEMORIAM POSVERVNT

Olvasása: «In D(eo) M(aximo)!¹ Bon(a)e memori(a)e Aeliae Kalendin(a)e, fideli, matri dulcissimæ, qui vixit annos n(umero) LX, Aelii Mucianus, Bassus, Paulinianus et Paulus fili(i) pientissimi memoriam posuerunt». E feliratos emléket tehát a négy fiú keresztény anyjának állítja. Az IN DM és FIDELIS kitételek mutatják, hogy itt keresztény felirattal van dolgunk. Készítettett a IV. század vége felé, legalább a hanyag, írásjelek nélküli kiállítása az emléknek erre enged következtetnünk.

A *harmadik* feliratos emlék jelenleg a szombathelyi múzeumban látható,² különösen nevezetes a szöveg fölött előforduló szép nagy Krisztus-monogramjáról. Felirata a következő:



BONE MEMORIAE
IN DEO VIVATIS
AVRR ELAINI ET LEONIS
CONLACTANEI FIDELES ET
INNOCENTES AVR ELAVIA
NVS ET NEMESIVS PAR^NMO
FEC

Olvasása: «Ch(ri)stus). Bon(a)e Memoriae, in Deo vivatis! Aur(eliorum) Elaini³ et Leoni, conlactanei fideles et innocentes, Aur(elii), Flavianus et Nemesius Parmo fec(erunt)». Két fiatal keresztény testvérnek⁴ van e felirat szentelve, kik valószínűleg a IV. század közepén éltek, legalább az emléket ekkor állíták nekik, mint azt a Krisztus-monogramtól és alakja bizonyítja. A fel-

¹ Másként: I(n) n(omine) D(ei) M(aximi)!

² MOMMSEN: i. m. 4218.

³ LIPP és CZOBOR: Aureliani-nak olvassák, de valószínűbb M. olvasása, mert az Aur. itt mint családnév szerepel.

⁴ LI P: i. m. 87. I. FIDELES és INNOCENTES-t is névnek tartja(?).

irat keresztény eredete mellett szól az: «in Deo vivatis» kifejezésen kívül a «fidelis et innocentes» szavak is. A felirat igen nehéz olvasású, nem csak hibás, gondatlan írásmódja, hanem elferdített betűi miatt is.¹

A *negyedik* emléket ma már hiába keressük, elveszett, de hiteles tanúk, Lazius² és Gruterus³ feliratát megőrizték műveikben:

HIC · POSITVS · EST FLORENTINVS
INFANS · QVI · VIXIT · ANNOS · SEPTEM
ET · REQVIEM · ADCEPIT · IN · DEO
PATRE · NOSTRO · ET · CHRISTO · EIVS

Azaz: «Hic positus est Florentinus infans, qui vixit annos septem, et requiem adcepit in Deo Patre nostro et Christo ejus.» A sírfeliratnak, melyet a hét évet élt Florentinusnak állítottak, keresztény eredetét bizonyítani fölöslegesnek tartom. Valamikor a szombathelyi templomban volt az egyik oltár fölötti szögletben.⁴ Korát tekintve, a IV. századnál nem igen lehet régibb.⁵

Az *ötödik* keresztény feliratot 1847-ben találták Szombathelyen, egészben véve elég jól fentartott emlék, jelenleg a nemzeti múzeum kő-régiségtárában látható. Felirata:

BONE · MEMORIE IN DEO
VIVAS · AVR · IODORVS · CIV ·
GRAEC · EX REG · LADIC · Q ·
VIX · AN · L · ET AVR · ERON (sic)
TONI · AN · II · ET · AVR · CELSI
NE M · VIII · AVR · DOMNICA · V
XOR · CON · CAR · ET · FIL · DVL ·
MEM · VIVA · FECIT ∅

Olvasása: «Bon(a)e Memori(a)e, in Deo vivas! Aur(elius) Jodorus, civ(is) græc(us) ex reg(ione) La(o)dic(eæ), q(ui) vix(it) an(nos) L, et Aur(elio) Fron(toni), an(norum) II, et Aur(elia) Celsin(a)e m(ensium) VIII, Aur(elia) Dom(i)nica, uxor con(jugi) oar(issimo) et fil(iis) dul(cissimis) mem(oriam) viva fecit.» Domnica tehát nemcsak «kedves» férjét, hanem két fiát is gyászolja

¹ V. ö. MOMMSEN : C. I. L. III. 4218. sz. a.

² Reip. Rom. I. XII. c. II. 968. l.

³ Inscriptiones antiqu. etc. I. k. 1052. l. 12. sz.

⁴ SCHENWISNER : i. m. 56. l.

⁵ VERANTIUS : «Apparet Christiani fuisse, qui fortasse immediate Romanis succedere in locum et vetustatem imitare voluit.» MOMMSEN : E. E. IV. n. 484. Ezen állítás azonban még csak nem is valószínű.

ez emléken. Keresztény eredetét mutatja a «IN · DEO · VIVAS» kifejezés. Jodorus, az elhalt férj, ázsiai görög volt, ki valószínűleg mint kézműves vagy más hasonló származott Pannoniába, kár, hogy foglalkozása nincs kitéve az emléken.¹

Szintén idegeneknek állíttatott a következő, *hatodik* sírfelirat is, mely jelenleg a szombathelyi múzeumban található. Darabokból áll, de azért felirata igen jól kivethető:



MEMORIAM PICTORIBVS & ...
DVOBVS PELEGRINIS LAVNIONI .
VIXI T ANNIS & L & ET DIES & XI
ET SECVDINVS VIXIT ANNI . .
& XXV & ET DIES VII &
FECERVNT COLLEGAS F

Vagyis: «Christus. Memoriam pictoribus duobus pelegrinis, Launioni, vixit annis L, et dies XI; et Secundinus vixit anni(s) XXV, et dies VII. Fecerunt collegas f(.?..).».²

Fontos e felirat nemcsak azért, mert fényes bizonytságot szolgáltat a savariai kereszténység mellett, hanem különösen, mert abból fontos következtetéseket vonhatunk. Ugyan is a bemutatott sírfeliratot két idegen, vándor, tehát nem savariai festőnek állították társai; miből világos, hogy Savariában több keresztény festő, egész «collegium pictorum» lehetett, a kik közül való volt Launio és Secundinus; valószínű az is, hogy a savariai basilika és kápolna freskókkal volt borítva, s hogy a pécsi mintájára, földalatti sírkápolnák is voltak, melyeket hasonló módon díszítettek volt. — S hová valók lehettek e vándor festők? Nevük után indulva, rómaiaknak tarthatjuk őket, a hol is a katakombákban elég alkalmuk volt a keresztény művészetet, annak titkait, a symbolikát és ornamentikát tanulmányozni.³ Korát tekintve, ez emlék szintén a negyedik század terméke, a monogramm és az egész felirat minőségéből ítélve.

Ennyit a savariai emlékekről. Láttuk, hogy habár az mind-

¹ MOMMSEN : C. I. L. III. k. 4220.

² MOMMSEN : i. m. 4222.

³ V. ö. CZOBOR : i. m. 153. l.

össze is nem sok,¹ mégis elég világot vet a savariai kereszténység történetére; s ennek fényénél megtudjuk, hogy minden korban, állásban és nemből voltak a keresztnek követői, kik üdvöket Krisztusban keresték!

3. A stridói püspökség.

Stridót sokan Istriában,² vagy Liburniában;³ mások Itáliában,⁴ ismét mások Dalmátiában,⁵ végre többen Pannoniában⁶ keresik. Strido hovátartozandóságának kérdése összefügg egy mássikkal, t. i. sz. *Jeromos* (331—420), a nagy tudós és egyházatya születéshelyének, illetőleg nemzetiségének kérdésével, és innen a nagy érdeklődés e város iránt.

Mi e kérdés legújabb és legalaposabb kutatójának⁷ álláspontjára helyezkedve, röviden előadjuk az érveket, melyek a mellett szólnak, hogy Strido csakugyan pannon város volt. Hogy hol volt, merre terjedt el Strido városa, azt bizonyára legjobban tudhatta sz. Jeromos s azért hallgassuk meg, mit ír ő szülővárosáról ide vonatkozólag. A nagy tudós egyik művében a sok közül, melynek címe «De viris illustribus», az utolsó fejezetben elmondja, hogy ő Stridóban született, a mely várost a góthok pusztították el, s a mely egykor a Dalmátia és Pannonia közti határon feküdt.⁸ Nagyon fontos e mondatnak minden szava, s különösen az «egykor (quondam)», a mely elmúlt időre vonatkozik, s azt jelenti,

¹ Kétesek a következők : 4182, 4186, 4181, 4185, 4189, 91, 94, 96, 97, 98—4208, 4210—13.

² FL. BLONDUS : Italia illustrata stb. p. 387.; STANKOVICH : Della patria di s. Girolamo etc. Továbbá : COLETUS, SEB. DOLCI stb.

³ VALLARSIIUS : Op. s. Hieron. XI. t. 5.

⁴ RUBEUS A PLACENTIA : In res gestas s. Hier. Comm. p. 15.; GOYNÆUS, VICTORIUS, OUDINUS, s. maga BLONDUS is «italus»-nak mondja sz. Jeromost.

⁵ SALAGIUS : i. m. t. 48. l., később pedig illyrnek mondja (II. 17. l.); CAPOR : Della patria di s. Girolamo; APPENDINI és mások.

⁶ BRODERITHIUS, OLÁH MIKLÓS, CANISIUS («Vita s. Hieronymi»), HANSIZIUS, FONTANINUS, PASSIONÆUS, GARELLIUS, BÉL M., STILTING, TURÓCZY, BÜDINGER, FRIDRICH, KENNER stb.

⁷ J. DANKÓ : «D. Hieronymum opp. Stridonis in regione Interamna Hungariæ anno CCCXXXI. natum esse propugnat.» Moguntiae. 1874.

⁸ «Op. S. Hieronymi» ed Vallars. T. 2. p. 939. : «Hieronymus presbyter, patre Eusebio natus, ex oppido Stridonis, quod a Gothis eversum, Dalmatiæ quondam Pannoniæque confinium fuit.»

hogy volt oly korszak, a midőn a dalmát és pannon határ a Drávánál találkozott, midőn még «Savia» nem létezett; s ezen idő Augustus kora volt,¹ s erre, csak is erre vonatkozik sz. Jeromos «quondam» ja. Ekkor valóban Muraköz a kettő — Dalmátia és Pannonia — között feküdt, határt képezett, «confinium» volt. Máshol ismét Liviust «mienk»-nek mondja, magát is a latinok közé számítva;² majd különbséget tesz a latinok (italiaiak) és az övéi (pannonok) közt;³ többször hivatkozik a pannon nyelvre⁴ stb. Mindezekből világos először, hogy szent Jeromos pannoniai volt, mint a ki a pannon-barbárok nyelvét jól ismerte; s másodszer, hogy Stridó Dalmátia és Pannonia közti határon, vagyis a mai Muraközben feküdt (Strigova).

A mi a stridói *kereszténységet* illeti, annak megalapítása és további sorsáról közelebbieket nem tudunk; püspöke először említetik a nicæai zsinaton (325), a melynek actáiban: «ex provincia Pannonia Domnus Stridonensis» is előfordul.⁵ Salagius,⁶ Katancsich,⁷ Schoenwisner⁸ s utánok mások is Domnust hibásan ugyan annak tartják Domnióval, ki Sirmium püspöke volt; s hogy a codexek: «stridoniensis»-e, a mely különben is nem minden codexben fordul elő, téves, rossz leírásból származik. Különben erre már fönnebb, a sirmiumi érsekség tárgyalásánál megfelleltünk, s azért azt itt elhagyhatjuk. Sz. Jeromos pedig említést tesz bizonyos «*Lupicinus sacerdos*»-ról, a kiről Dankó nem alaptalanul azt véli, hogy stridói püspök volt.⁹

Ennyi az, mit a stridói egyházzól feljegyezve találunk; a város

¹ Dio CASSIUS (ed. Leunclav.) I. 49. p. 412. 3.

² «Ad intelligendos extremas partes Danielis multiplex Græcorum historia necessaria est... præcipue nostri Livii.» Prol. ad Daniel. (ed. Vallars.) v. 621.

³ «Unde me putabam bene mereri de latinis meis et nostrorum ad discendum animos concitare... stb.» Adv. Ruffinum II. 24. (ed. Vallars. 2. 518.).

⁴ «... Aquile autem prima editio et Simmachus ζῆας sive ζῆλας interpretati sunt, quas nos vel far, vel gentili Italiæ Pannoniaque sermone spicam speltamque dicimus.» Comment. in Ezech. I. 4. v. (ed. Vallars. v. 43.); továbbá az Isaiáshoz írt commentárjaiban így ír: «Notandum est, quod pro lacunis LXX ζῆον transtulerunt, quod genus est potionis ex frugibus aquaque confectum, et vulgo in Dalmatiæ Pannoniaque provinciis gentili barbaroque sermone, adpellatur Sabajum.» Ed. Vallars. IV. 292. — DANKÓ: i. m. 38. l.

⁵ «S. Conciliorum coll.» a Mansi, Florentiæ II. 692.; HARDUIN: Coll. Conc. I. 320.

⁶ I. m. I. 18, 47.; 7, 57.; IV. 36.

⁷ De Istro, Budæ 1798. p. 289.

⁸ I. m. v. 3. p. 140.

⁹ «... Lupicinus sacerdos... ut perforatam navem debilis gubernator reget et cœcus cœcos ducat in foveam.» Ep. VII. 5., DANKÓ: i. m. 47. l.

elpusztult 376-ban Valeus uralkodása alatt, a mint az sz. Jeromos szavaiból kivehető;¹ ugyanő azt is elmondja, hogy kik voltak ezen időben Róma legveszélyesebb ellenei.²

4. «Pannonia Prima» nevezetesebb egyházai.

Az említett püspökségeken kívül Pannonia Primában még számos nagyobb egyházközség létezett, a melyek közül több igen alapos vélemény szerint püspökség is volt, de mivel erre nézve határozott adataink nincsenek, azért jobbnak vélem ezen nagyobb egyházakat egy csoportban, s nem külön-külön, mint a püspökségeket, tárgyalni.

a) *A favianai vagy vindobonai egyház.* Vindobona vagy más-ként Vendobona, Vindomina, ΟΥΛΙΟΒΟΝΑ stb., kelta eredetű város volt, legalább neve után ítélve, melyet a rómaiak elfoglalván, katonai teleppé tettek, midőn t. i. Vespasianus a XIII. gemina legiót ide rendelte.³ A feliratokon mint municipium szerepel,⁴ például:

DEOR · PΘSP
ERITATI · G · MA
RC · MARCIAN
VS · DEC · MVN
VIND I VAES I
AEDĪ IIVIR I I
PRAEF · CO I I
FABR · V · S · L · M

Faviana, úgy látszik, Vindobona latin neve volt, vagy valamely nagyon közel fekvő helységé (talán castellum, mint Sciscia Segesta mellett?), mert az írók legtöbbszörre a két névvel csak egy

«... Testis Thracia, testis in quo ortus sum solum, ubi præter cælum et terras et crescentes vepres et condensa silvarum, cuncta perierunt.» Comment. in Sophon, I. 23. op. VI. 676.

² «... Daciam, ... Dalmatiam, cunctasque Pannonias Gothus, Sarmata, Quadus. Alanus, Hunni, Vandali, Marcomanni vastant, trahunt, rapiunt.» Ad. Heliodor. ep. IX. 16.

³ MOMMSEN: C. I. L. III. p. 565.

⁴ U. az. 4557. sz. Olvasása: «Deor(um) Prosperitati, G(aius) Marc(ellus) Marcianus dec(urio) mun(icipii) Vind(obonensis), (q)uæ(s)tor, Aedil(is), duumvir, i(tem) præf(ectus), co(llegii) fabr(orum). V(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)».

várost jelelnék,¹ s nem tesznek különbséget Faviana és Vindobona közt.

Nagyon kevés az, a mit a favianai vagyis vindobonai egyházzól írhatunk. Itt is csak azt ismételhetjük, a mit már máshol elmondottunk, hogy t. i. a kereszténység a római legiók után csakhamar gyökeret verhetett, s hogy a lauracumi s a közellevő carnunthumi és savariai egyházak bizonyára gondoskodtak térítőkről Vindobona számára. A favianai püspökségről sem tudunk sokkal többet. Az egész csak annyi, a mit sz. *Severinus* (+482) életírója² említ; a szentéletű férfiúnak ugyanis volt egy *Mamertinus* nevű tanítványa, ki favianai tribunus volt, a ki később azután püspök is lett, és pedig, mint az összevegből ki lehet venni, Favianában.

Faviana a VI. században az avarok kezébe került, kik bizonyára a virágzó egyháznak is véget vetettek.³

b) *A carnuntumi egyház.* Carnuntum romjaiban is nagyszerű, ezek tesznek tanúságot arról, hogy ott valamikor hatalmas colonia lehetett. Ma helyén egy kis község: Petronell áll. A «chorographus» szerint már Livius említi, és pedig Kr. e. II. századbéli események előadása alkalmával.⁴ De ez téves állítás, mert Livius a várost, melyről szól, Illyricumba helyezi és nem Noricum vagy Pannoniába; azon időben pedig Illyricum korántsem volt oly nagy kiterjedésű, mint később. Annál többet említik mások. Így Ptolemæus: Καρανόντ «város»-nak (oppidum) nevezi, mely Vellejus szerint Augustus és Tiberius idejében a Noricumhoz tartozott; de később, nem tudni mikor, valószínűleg Vespasianus uralkodása alatt, Pannoniához csatoltatott.⁵ Pius, Marcus Aurelius, Severus és

¹ MOMMSEN erre nézve idézett művében nem nyilatkozik.

² EUGIPIUS BOLLAND- és SURIUS-nál: jan. 8., valamint B. PEZIUS: Script. rer. Austriac. T. I. c. 68.; SALAGIUS: i. m. III. 245.

³ Biztos keresztény emlékünkh Vindobonából nincsen, ha csak Valentinianus és Gratianus császárok egyik feliratát nem számítjuk. MIGNE: Dictionnaire d'épigraphie II. 1181.; a kétesek: 4570, 4571, 4575, 4576, 4579, 4580, 4582, 4583. közül felhozzuk a következőt:

AMANDV
S · AN · XXX
MANERTVS
PHOSIT

Olvasása: «Amandus an(norum) XXX. Manertus pos(u)it.» A követ Vösendorfban találták. MOMMSEN: C. I. L. III. 4579.

⁴ I. m. p. 40.; SALAGIUS: i. m. III. 249.

⁵ MOMMSEN: C. I. L. III. 550. I.

Licinius császárok többször s hosszabb ideig tartózkodtak itt. A feliratokon majd mint:

MVN · AEL · vagyis: mun(ici)pium Ael(ium);¹ majd

DEC · MVNIC · CAR, azaz: dec(urio) munic(ipio) Car(nunto),² majd ismét mint «colonia» fordul elő;³ például:

D · S · I · M
L · AVIT · M
TVRVS · DC
COL · KARN
V · S · L · M

Azaz: «D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae). L(ucius) Avit(us) Maturus, d(e)curio coloniae Karnunti, v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).»

A carnuntumi kereszténység sorsáról, valamint az itt alapított püspökségről is mélyen hallgatnak a régi s újabb írók; mindazonáltal annyit gyaníthatunk, hogy itt is, más városokhoz hasonlóan, szintén virágzott a kereszténység, s hogy azt a várossal együtt a barbárok, a góthok, hunok vagy avarok tették tönkre.

A carnuntumi emlékek között eddig meghatározott keresztény felirat nem akadt, de lehet még reményünk, hogy a folyamatban levő ásatásoknál fognak ilyenre találni.⁴

c) *A scarabantiai egyház.* A Sabariától Vindobona felé vezető úton, a 34-dik mértföldmutató-kő mellett egy nagyobb város emelkedett,⁵ melyet a rómaiak «municipium Flavium Scarabantia»-nak neveztek. Plinius szerint Scarabantia vagy Σκαρβάντια neve «municipium Julium» volt,⁶ de a feliratok semmi kétséget sem hagynak az iránt, hogy Scarabantia a Flaviusoknak köszöni czímét, így az egyiken:⁷

¹ U. az: 4554.

² U. az: 4495.

³ U. ott: 4236, 4567, 4539.

⁴ Kétesek: 4455, 56, 58, 63—66, 71—78, 84, 86, 88—90, 97, 4506, 12, 17, 18, 20, 22. sz. MOMMSEN: C. I. L. III. ; s az E. E. II. 904, 905. sz.

⁵ Az «Itinerarium Antonini» szerint (ed. Wesseling.) p. 266.

⁶ Lib. 4. c. 24.

⁷ MOMMSEN: C. I. L. III. 4192. és 4243. sz.

MVNCIPVM
FLAVIVM
AVG
SCRABANT

olvasható, vagyis: «Municipium Flavium Aug(usta) Scar(a)bant(ia)». Feküdt pedig Scarabantia a mai Sopron helyén, mit szintén az itt talált feliratok bizonyítanak; s nem Csepreg (németül Skabringa) vidékén, mint némely író, a név rokonhangzása által félrevezetve, állítja.¹ A város nagy jótevője és építője Pius császár volt, a téglák legalább az ő nevét örökölték meg. Scarabantia inkább polgári, mint katonai város volt, miután nincs tudomásunk arról, hogy ott valamely legio hosszabb ideig állomásozott volna.

Sz. Quirinus életírójánál olvassuk, hogy midőn a sz. püspököt Sabariába vitték, útközben Scarabantiaiban is megállapodtak, s itt a keresztény asszonyok a foglyot nagy tisztelettel fogadták és megvendégelték.² Többet a scarabantiai egyházzól feljegyezve nem találunk, de a város régisége, kelta neve mutatja ugyanis, hogy már a római uralom előtt létezett, valamint nagysága elég erős támpontot szolgáltatnak arra, hogy azt állítsuk, miszerint Scarabantiaiban is nagy keresztény község lehetett, habár ama kis feljegyzésnél több emlékünknél nincs is innen.

Volt-e Scarabantiaiban püspökség, határozottan nem lehet tudni, ámbár némelyek bizonyosra is veszik,³ sőt egyet meg is neveznek,⁴ de a kérdés még eldöntésre, illetőleg adatokra vár.⁵ Scarabantia is a barbár betöréseknek esett áldozatul; s talán, mint a határhoz közel fekvő város, még az V. században.

d) *A brigetioi egyház.* Brigetio nagyobb municipium volt a

¹ V. Ö. SALAGIUS: III. 230. l.

² RUINARTUS: I. m. num. 4.

³ CAROLUS A S. PAULO: Geogr. Sacra. I. 3. p. 74. (ed. Amstel.)

⁴ LAZIUS: Comm. Reip. Rom. I. 2. c. 2.

⁵ Kétesek: 424—52, 4254—60, 4263—65. — Az aemonai püspökség emlékeinek tárgyalásánál már megemlékeztünk a feliratos emlékek egyik sajátosságáról, t. i. a T betű kiemelkedéséről; itt egy másikat említünk föl: a T. és I betűk egymással oly összeköttetését, hogy az I a T fölé jön, mely alakban a két betű valóságos keresztet alkot. Igen sok feliraton fordul elő ezen betűösszekapcsolás (pl. 3378, 3303, 3530, 3542, 3598, 3562, 3572, 3597. stb.), de miután több, határozottan pogány eredetű emléken is felfalálható, biztos keresztény jelnek nem tarthatjuk. Itt például csak egy scarabantiai feliratot hozunk föl:

dunai határon, a mai *Ó-Szőny* helyén.¹ Nagy szerepet játszott mint határváros a barbárok, különösen a quadok elleni harcokban, itt lakott a katonai főparancsnok, s a «legio I. adjutrix»-nek itt volt főhadiszállása. Megfordult falai közt Constantius és I. Valentinianus is, s ez utóbbi itt halt meg hirtelen 373-ben.² Brigetio régi, még kelta eredetű város, de római gyarmat csak a második század elején, Trajanus, Hadrianus vagy Pius uralkodása alatt lett, miután a legrégebb datált emlék innen 134-ből Kr. u. való.³

A feliratokon mint municipium szerepel, így az egyiken:⁴

DC MN BRIG

látható, de később valószínűleg colonia lett, mert egy másik feliraton:⁵

DEC COL BRIG

fordul elő.

P DONATVS
P TERGITIO
NEGOTIATOR
H · S · E
ET DOMATIAE
PL VIMPIAE
CONIVGI EIVS
P · DOMATIVS
PEREGRINVS
PARENTIBVS
POSVIT

Olvasása: «P(ublius) Domatius, P(ublii) [F(ilius)], Tergitio negotiator h(ic) s(itus) e(st). Et Domatiae P(ublii) l(ibertae) coniugi eius, P(ublius) Domatius, peregrinus, parentibus posuit». MOMMSEN: C. I. L. III. 4251. sz.

¹ CLUVERIUS Esztergom, LAZIUS Marczellháza, TIMON Győr, SALAGIUS pedig Bánhida vidékén keresi a hajdani Brigetiót. Ez utóbbi egy feliratot is közöl, melyet Bánhidán találtak volna, s mely így hangzik:

IMP · CESAR · L · SEPTIMIO
SEVERO · PIO · AVG · ARA
BIC · PARTHICO MAXIMO
BREG · PVBLIC ·

D · D

De ez egy felirat, ha minden tekintetben hiteles is, még sem döntő azok ellenében, melyeket Szőnyben találtak és találnak most is igen gyakran. V. ö. SALAGIUS: III. 239. lap.

² Ammianus M. I. 17. num. 22, 27.

³ MOMMSEN: C. I. L. III. 539. I.

⁴ U. ott. 4336. Olvasása: «Dec(urio) Mun(icipii) Brig(etionis)».

⁵ U. ott. 4335. Olvasása: «Dec(urio) Col(oniae) Brig(etionis)».

A brigetiói, másként Bergentio-, Virgitio- vagy Βρεγατιων-i egyházzról jóformán semmi, a püspökségről pedig nagyon bizonytalan adatunk van. Ugyanis a «Chorographus»,¹ a nagyszombati névtelen² és Timon³ *Cornelius* pápának már föntebb említett, 254-ben kelt levelére hivatkoznak, a melyben bizonyos «*Successus a Bregetione*» püspök szerepel. A míg azonban ezen irat elő nem kerül, s hitelessége eldöntve nincs: addig ezen följegyzés sem tarthat számot a bizonyosságra.⁴

¹ I. m. 35. l.

² «Dissertatio de col. Rom. in Pann.» Tyrnaviæ. 1753.

³ «Imag. antiqu. Hung.» I. I. c. 10.

⁴ KATANCSICH (i. m. I. 572. l.) említ egy brigetiói, szerinte, keresztény emléket, melynek felirata :

Æ · SEPTIMO · OPT · LEG · I
 IIII VI DESIDERATVS · EST
 IIII IIII I ARIS · QVI · VIX

· · · · ·

s melynek ormozatán ő egy keresztény vértanú halálát látja a domborműbe megörökítve. De e jelenet a rómaiak csatáiból s nem a vértanúk életéből van véve. V. ö. RÓMER-DESJARDINS : i. m. 371. sz. — Kétesek a : 4314, 17, 20, 31, 35, 38, 45, 46, 50. sz. alattiak. Továbbá : E. E. v. II. 892. v. IV. 509. sz.

III. A LAURIACUMI ÉRSEK JOGHATÓSÁGA ALÁ TARTOZÓ PÜSPÖKSÉGEK S FŐBB EGYHÁZAK «PANNONIA VALERIÁBAN».

I. A sopianai egyház.

Már előre elmondhatjuk, hogy az egész Pannonia Valeriában egyetlen egy püspökséget sem tudunk felmutatni olyat, melynél történelmi följegyzéseink, vagy másféle emlékeink volnának. Így *Sopianában*, Valeria egyik legnagyobb és legvirágzóbb egyházában kétségen kívül volt püspökség, de bizonyítékok hiányában kénytelenek vagyunk e kérdést nyíltan, megoldatlanul hagyni.

A sopianai püspökség mellett a milyen meggyőző, ép oly szép apologiumot tart a sokat emlegetett Salagius.² Mindenek előtt bebizonyítja a különféle itinerariumok adataiból, hogy Sopia máshol nem fekehetett, mint a mai *Pécs* helyén, nem pedig a Dráva melletti Sopia közelében, melyet inkább nevének rokonhangzása, mint történelmi adatok nyomán tartottak némelyek Sopia helye örökösének. Ezután áttér azon valószínűségi érvekre, melyek a sopianai püspökség mellett szólnak. Ezeket azonban itt mind előszámlálni nagyon hosszas volna, s azért az érdeklődőket inkább az eredeti forráshoz utasítjuk; mi pedig megelégszünk annak kimondásával, hogy a lehető legnagyobb valószínűség szerint volt Sopianában püspökség.

Hogy a IV. században sok, egész gyülekezet keresztény volt Sopianában, az bizonyos; s mivel ez egyszerre nem támadhatott, s minthogy Sopia oly közel volt Mursa, Cibalis és más városokhoz, a honnan a kereszténység igen könnyen ide is átjöhetett: bátran feltehetjük, hogy legalább is a harmadik században Sopianában már el volt terjedve a kereszténység.

Ámbár Pécssett és vidékén elég nagyszámú sírfelirat s más kisebb római emlék jött napfényre, de keresztény feliratra mindez

² I. m. IV. 253. l.

ideig nem akadtak.¹ Kárpótolja azonban e hiányt egy oly emlék, mely nemcsak a pannoniaiak között valóban legelső és legnagyobb-szerű, hanem az egész alpeseken-inneni Európa összes őskeresztény emlékei sorában párját ritkítja. Ez pedig nem más, mint azon *földalatti sírkamra* (cubiculum), melyet 1780-ban fedeztek fel, s melynek azóta már egész irodalma van.² Lássuk tehát azt közelebbről.

A székesegyház délkeleti tornyától nem messze egy, a föld alá vezető sikátort találunk, melybe tizenegy lépcsőn lemenve, annak végén kis, előcsarnokféle helyiségbe jutunk, a mely már a tulajdonképeni sírkamrához tartozik, s avval egy épületet alkot, míg a levezető szűk folyosó csak a múlt század végén készülhetett.³ Ezen kis előcsarnokból, melynek falai egykor festve voltak, ma már azonban annak nyomai sem láthatók, sőt a fal is sok helyt hiányos, dűledező állapotban van, meglehetősen szűk ajtón magába a cubicumba lépünk, a mely semmi egyéb, mint egy egyszerű, hossz-négyszögalakú, dongaboltozattal fedett terem,⁴ a melynek falait falfestmények (fresco) borítják. A bemenettel szemközi fal mellett kőpad vonul végig, s felette ablakszerű nyílás látszik, a mely az ú. n. szelelő (suspirium) egy része volt, s a helyiséget friss levegővel látta el.⁵ E nyílás fölött a bemenettel szemben magasan és impozáns fönségben áll a Krisztus-monogramm; a nyílástól jobbra és balra a két apostol-fejedelem, Péter és Pál állnak a

¹ SALAGIUS (i. m. IV. 284. l.) felhoz egy, szerinte körülbelül IV. századbéli, keresztény vésett domborművet (relief en creux), mely az Üdvözítőt ábrázolja feje fölött: IACOB, alul: ESAV s oldalt: NVLLVS · MIRETVR · VT · KVIC · CVR · BENEDICTIO · DETVR felirattal. — Hogy e dombormű keresztény eredetű, az bizonyos, de csak a XII. vagy a XIII. századból való; s azon említett alak sem az Üdvözítőé hanem Izsáké, mely azonban tipikus jelentéssel van itt használva. Jelenleg a n. múzeum lapidariumában látható. V. ö. HENSZLMANN: Pécsnek régiségei. I. r. 259. s köv. II.

² KOLLER: Prolegomena in Hist. Ep. Quinqueecl. 1804, 25—34. l.; EITELBERGER: Jahrbuch der k. k. Central-Comm. I. köt. 125, 126. l.; HENSZLMANN: Mittheilungen der k. k. Central-Comm. XVIII. évf. 57—83. l.; és a Monumenta Hung. Arch. II. k. I. r.; ROSSI: Bullettino di arch. crist. 1874. 150. s köv. II.; CZOBOR: Ker. műarch. I. 140 s köv. II.

³ Újabbban is tétettek javítások rajta, mint az ajtó fölötti chronostikon mutatja:

NE LABEFIAT

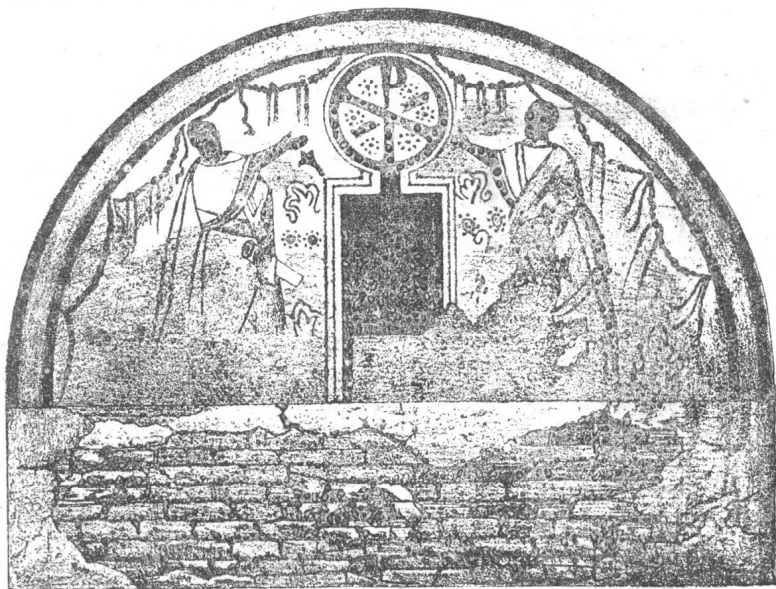
DIGNE ET SOLLICITE

CAVTVM.

⁴ Hossza 3'22 m.; szélessége 2'82 m. s magassága 2'31 m.

⁵ A katakombákban fordul elő az ehhez hasonló ú. n. *luminare*, mely nemcsak a levegőt, de a világosságot is bevezette a földalatti folyosókba.

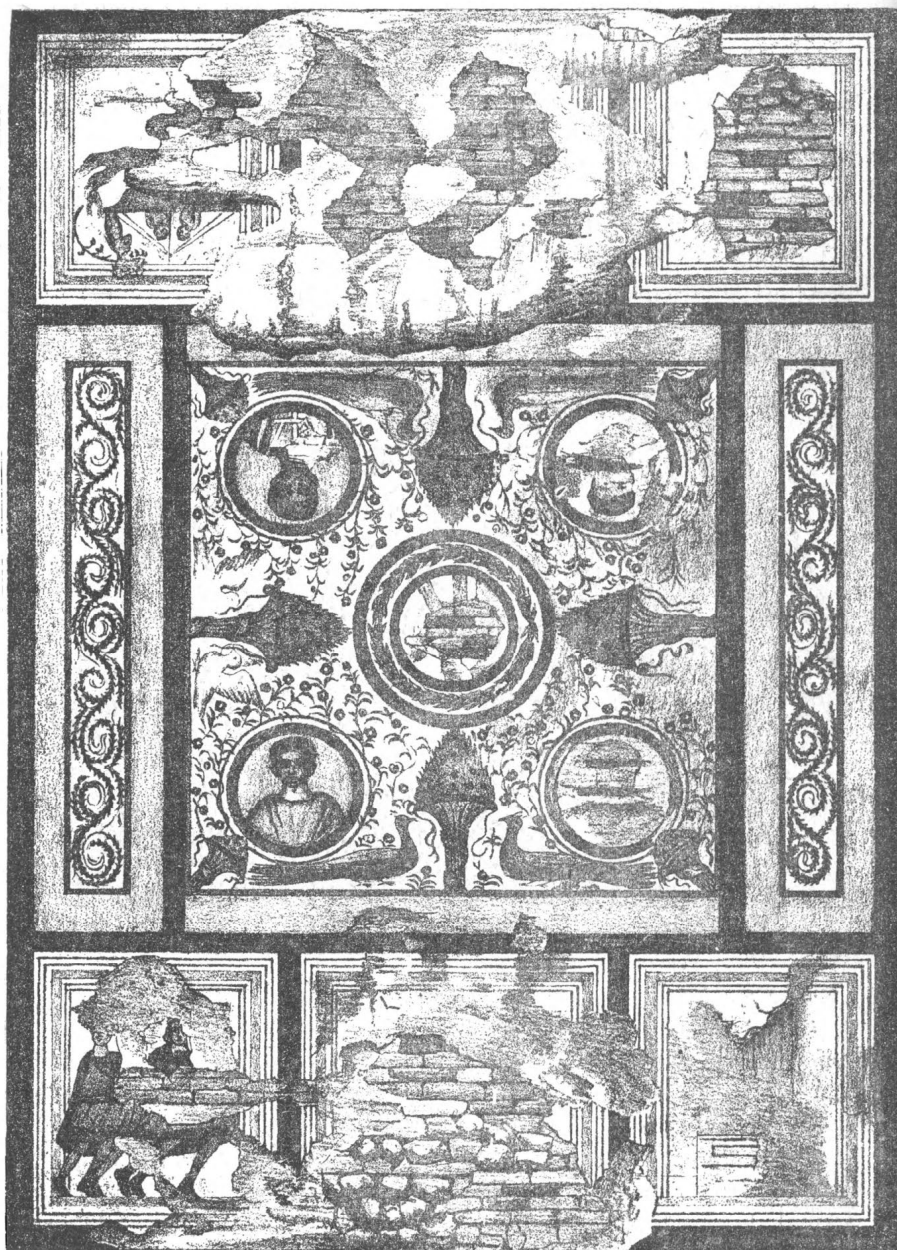
kiemelkedő monogrammra mutatva (5. ábra). A jobb kéz felőli fal három, szélről két négyszögű és a középén hosszúkás idomú, négyszögre van osztva, s ehhez teljesen hasonló a szemközti oldalfal beosztása. Az első négyszögben (6. ábra) Noé alakja látható a bárkában;¹ a mellette levő hosszabb mező képe teljesen elenyészett, de gyaníthatjuk, hogy szűz Mária a gyermek Jézussal volt ott ábrázolva; míg a harmadik mezőben a három keleti bölcs alakjainak töredéke vehető ki. A szemközti falon, Noénak megfelelőleg, valószínűleg Ádám és Éva, vagyis a bűnbeesés, a középén pedig az oltári szentségre vonatkozó valamely jelvény (talán a hal, hátán



5. ábra. — Falfestmény a bemenettel szemközt.

a kenyeres kosárral) állhatott; de ezekből semmi sem maradt fenn. A harmadik kép, a három királylyal szemben, Jónás történetét tünteti fel, graphice előállítva. A boltozat négy nagy virágbokréta, és az azok által mintegy fentartott, középén álló koszorú által négy egyforma mezőre oszlik, mindegyikben egy-egy mellkép medaillonszerű keretben, kettő ezek közül még kivehető, a másik kettő már felismerhetlen. Lehet, hogy e négy medaillon szentek képeit foglalja magában, de az sem lehetetlen, hogy mint

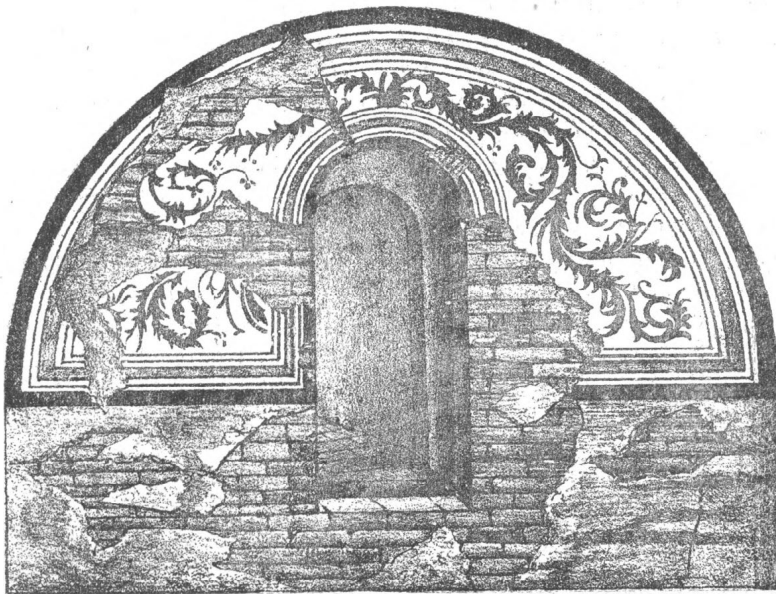
KOLLER idejében még így volt, ma már csak a bárka látszik.



6. ábra. — Festmények a sírkamra mennyezetén és oldalfalain.

a katakombákban előfordul, a négy évszakot, vagy az emberi életkor négy szakát jelképezik. Az oldalképek fölötti virágok mellett két-két páva (a halhatatlanság jelvénye), a bejárat és a szelelő fölött pedig két-két repeső galamb (a halottak lelkei) áll szemközt egymással. A boltozat közepén levő említett koszorúban a legmagasabb helyen ismét a Krisztus-monogram fordul elő. A félkörű bejárat fölött (7. ábra) végre levéldísz fut körül, mely szépen kiegészíti, illetőleg bevégzi az egész képsorozat külső egységes összhangját.

Lehetetlen ezen jelenetek s a katakombai freskók között



7. ábra. — Falfestmény, a sírkamra bemenete körül.

lévő nagy hasonlóságot fel nem ismerni. A Krisztus-monogram, a páva, a galamb, Jónás, Noé, a három király stb. mind onnan vett motívumok, úgy hogy fel kell tennünk, miszerint a keresztényeknek az egész földön ugyanazon jelvényeik voltak, s hogy a művészek, kik ezt festették, Rómában, a katakombákban tanulták a keresztény festészetet.

A mi e freskók összbenyomását illeti, már a gyakorlatlan s esztetikailag kevésbé művelt szemnek is feltűnik ama kellemes összhang, a melyben a sírkamra festményei előtűnik meg-

jelennek. A boltozat szabályos felosztása; középen az egész fölött uralkodó Krisztus-monogrammal; az oldalakon három-három, egymásnak megfelelő s egyforma mező; az ajtó s a szemközti nyílás fölött a félkörídomú keretek: mindez, mielőtt még a képeket külön-külön megvizsgáljuk, már jó, megnyugtató hatással van reánk. Megtaláljuk tehát itt a művészi alkotások egyik alapfeltételét, a *külső egységet*.

De meg van a szép műnek a másik alapfeltétele is, a benső, összefűző eszme, a *belső egység* is. A művész alapgondolata, melyet a sírkamra freskóiban kifejezni akart, körülbelől ez lehetett: *Ű. Krisztus az emberiség Megváltója*.¹ S valóban ezen alapgondolat körül csoportosulnak az egyes képek, mint a mozaik egyes kövei, melyből legszebb mértani alakok, vagy egész jelenetek keletkeznek. Semmi fölösleges, semmi hiábavaló itt nincs, minden ezen főeszme minél teljesebb kifejezését segíti elő. Kisértsük meg e benső egységet kissé közelebből vizsgálni.

Mindenekelőtt azt látjuk, hogy a képsorozatban természet-szerűleg két csoportot lehet megkülönböztetni: egy *alsót* (a két oldalfal egyenként három képpel); s a *felsőt* (a boltozas négy részre osztott mezővel); az alsó a földet, a földi életet, a bűnbetűzést s a malaszt eszközeit; a felső a mennyei boldogságot ábrázolja. A kettő — ég és föld — között közvetítő gyanánt áll a Krisztus-monogram; azaz Krisztus maga, az Isten-ember. Az egész keresztény hitvallás ki van fejezve itt ez egy pár képben.

«A bűnös ember — így szól hozzánk az alsó képcsoport — kinek már összűlői vétkezvén, kiestek Isten kegyelméből s elvesztették a földi paradicsomot, ne essék kétségbe; mert valamint Noé kiszabadult a mindent elborító vízözön árjaiból a bárka segítségével: úgy a bűnös ember is kiszabadulhat bűneinek már-már végveszedelemmel fenyegető tengeréből, ha megkeresztelkedik (Noé), s ha hallgat az egyházra (bárka). De ez még nem elég az élet különféle változandóságai, bajai és veszélyeiben szüksége van a gyenge embernek isteni segélyre, s erről is van gondoskodva: itt az oltári szentség (hal és a kosár kenyér), mely ép úgy táplál az örök, a lelki életre, mint a kenyér a földi életben; s ha netán újra bűnökbe esnek a gyarló ember, még mindig van szabadulás, gondoljon csak a ninivebeliekre, kik Jónás próféta szavát megfogadva, bűnbánatot tartottak s így elkerülték a megérdemlett

¹ HENSZLMANN (i. m. 124. l.) így fejezi ki: «A ki hisz és megkeresztelkedik, üdvözülni». (Márk. XVI. 16.)

istení büntetést; továbbá mindig és minden körülmények között imádkozzék az ember, járuljon bizalommal Jézus és Mária elé, mint a keleti bölcsek tették, higgye, mint e három király,¹ hogy Krisztus az igaz Megváltó, ki eljövendő volt az ígért Messiás!»

«Mert csak Ő benne van reménység, hozzá jöjjetek mind, kik üdvözölni akartok. Ő az, ki a régi elveszett paradicsomot nektek visszaadja (Péter és Pál az összekötő képen a Krisztus-monogramra mutatnak).»

«És így, csakis így, Ő általa lehet bejutni oda, hol az Ő országa van, hol Ő trónjában ülve, az angyalok serege által véte-tik körül (a boltozat közepén a Krisztus-monogramm); hol kimond-hatatlan boldogság, öröm (virágcsokrok) uralkodik, a hol az igazak lelkei (fehér galambok) vég nélkül (a pávák) örvendeznek; s a hol az itt eltemetett négy megboldogult hívő lélek is (a négy arcz-kép a medaillonokban), mivel az életben teljesíték, a mit tőlük az Üdvözítő kívánt, jelenleg tartózkodik.»

Magától értődik, hogy a mondottak a symbolismus félho-mályába vannak burkolva, melyet csak az lát, csak az ért meg, ki a keresztény jelvényeket jól ismeri; a mint azt a régiek igen jól tudták, sokkal jobban, mint mi, kiknek szeme megszokván az igazságot teljes kifejezettségében, a maga megfelelő alakjában látni, elszokott a látottak mögött keresni a valódi értelmet.

A sírkamra falfestményei, technikájukat tekintve, az úgy-nevezett *freskófestészet* körébe tartoznak, vagyis vízfestéssel a ned-ves vakolaton (al fresco) készülnek. Így vannak kifestve a kata-kombák falai Rómában; így a régi paloták, fürdők s magánházak Pompejiben; szóval ez volt az uralkodó festészeti modor a római világban. Főszínei a vörös és sárga, néha hozzájárul még a zöld, kék; s e színeket találjuk a mi sírkamránk falán is. A keret vörös és sárga, de a művész maga érezve e színek nehéz nyomását,² s hogy ez a szemet ki nem elégíti, önkéntelen is rögtön utána teszi a zöld-vörös guirlande-ot, mely utóbbi színek egymást kiegészít-vén, kellemes hatással vannak a szemlélőre. A boltozat színhan-

¹ HENSZLMANN : i. m. 124. itt a három babiloni ifjúra gondol, de valószínűbb KOLLER véleménye, ki a freskót még elég jó állapotban látta, s ki azt határozottan a három király képének tartja. V. ö. CZOBOR : i. m. I. 166. I.

² Megfelelőleg azon esztetikai szabálynak, mely szerint : A bizonyos szín által egyoldalulag izgatott látóideg, kívánja, keresi az ezen színnek megfelelő kiegészítő színt. Továbbá : A derült, tiszta színek az érzékeket is elevenítik, s ezért felemelő, jó hatással vannak reánk; a sötét, borongós színek ellenben nyomasztólag hatnak. Leg-klasszikusabb példa erre : TIZIANO : Assumpta-ja Velenczében.

gulata valóban remeknek mondható: vörös keretben, fehér alapon zöld bokréták, s ezekben ismét piros virágok látszanak; a szürkés-barna pávák, a fehér galambok; piros-zöld medaillonok; a vöröses-barna arcok, zöldes ruhák stb. mindez oly élénk, oly vonzó, kellemes és megnyugtató hatást kelt a figyelmes vizsgálóban, mintha a művész ezáltal valóban a mennyországot akarta volna élénk varázsolni.

A bemenettel szemközti falon, a hol Péter és Pál apostol és a Krisztus-monogramm látható, s melyet mi középső, összekötő képnek neveztünk: az egésznek sárga-vörös, nyomott hangulatából kiemelkedik a Krisztus-monogramm vörös keretben zöldes-szürke betűivel.

Az alsó képsorozatban a művész szereti általában a sötét színeket alkalmazni (különösen észrevehető ez Jónás freskóján), de itt is van kivétel, a három király ugyanis (zöld alsó ruha, vörös köpeny, öv és sarú, barna arc) teljesen megfelel a színhangulat szabályainak. Látjuk tehát, hogy festőnk elég jól alkalmazta a színeket, sőt midőn a zöldet, s néha a kéket is, a színhangulat emelésére használja: ezáltal művét sok tekintetben a katakombákéi fölé emelte. Rajza kielégítő, alakjaiban már, különösen a négy mellképben, egyenítésre törekszik, s a byzanti ridegség és szögletességnek itt még nyoma sem látszik.

Falfestményünk tárgyát, alakjait, felfogását összevetve a katakombaiakkal; s különösen a két Krisztus-monogramm után indulva, kimondhatjuk, hogy e freskók legnagyobb valószínűséggel a negyedik század közepe felé készültek.

Mire szolgált, s mi volt egykor a sopianai földalatti helyiség? A cubiculum vidéken tett ásatások kiderítették, hogy nevezetes emlékünknél egy keresztény temetőben állt, s az úgynevezett *kettős kápolnák* közé tartozott, a melyből azonban ma már csak az alsó rész van meg. Ezt bizonyítja a felső kápolnának, mely a keresztényeknek istentiszteleti helyül szolgált, még meglevő alapfalai, ezt a Rómában talált teljesen hasonló épület.¹ A meglevő alsó részben valamely szent, helybeli vértanú, vagy talán a kápolna építőinek teste nyugodtak, a hol katakombai szokás szerint a halálozási nap évfordulóján, melyet az őskeresztények születésnapnak (*dies natalis*) neveztek, összejöttek a hívek s a szent teste fölött áldozatot mutatva be Istennek, megünnepelték annak emlékét.

¹ C. Cestius pyramisán túl, lerombolták 1849-ben. ROSSI: *Bulletino di arch. crist.* 1866. évf. 33. l.

Ma az egész sírkamra üres, csakis egy-két csontot találtak benne. Én azt hiszem, hogy maguk a keresztények, midőn meghallották, hogy a mindent elpusztító, senkinek meg nem kegyelmező barbárok betörték az országba, Sopianából menekülni kényszerülván, legdrágább kincseiket is magukkal vitték s ezek között első sorban a szentek és vértanúk ereklyéit,¹ a cubiculumba vezető ajtót pedig befalazták. Így történhetett, hogy a felső rész az idő vasfoga, vagy a barbárok keze alatt elpusztult, míg az alsó, észre nem véve, maig fönmaradt.

Mikor készült e kettős kápolna? Koller csak annyit mond, hogy mindenesetre 441, vagyis a hunok bejövetele előtt;² Henszlmann és mások a IV. század közepére teszik, mert, úgymond Henszlmann: «felső emelete a szabad ég alatt állott, felépítése tehát csakis az egyházbéke, győzelme idejében történhetett, azaz a IV. század dereka táján».³ Latjuk tehát, hogy Henszlmann azon téves felfogásból indul ki, mintha N. Konstantin előtt nem lettek volna a keresztényeknek nyilvános, földfeletti templomaik; holott fönnebb, a savariai egyház tárgyalásánál láttuk, hogy nemcsak Itáliában, hol már a második században, hanem Pannoniában is és pedig a harmadik század végén voltak már basilikaik a keresztényeknek. Tehát nem következés, hogy e cubiculum Konstantin utáni időkből való. A freskókról mondtuk ugyan fönnebb, hogy körülbelül a negyedik század közepén készültek; de ebből sem következik, hogy a sírkamra maga is ekkor épült, ez már rég fennállhatott, midőn a keresztényeknek alkalmá nyílt földalatti coemeteriumuk kifestetésére.

Ennyit Pannonia legszebb őskeresztény műemlékéről. Most pedig mellőzve a chorographus által említett hasonló földalatti sírkamrát,⁴ csak még egy *sarcophagot* említek fel. Kollernél olvassuk ugyanis, hogy nemsokára a sírkamra felfedeztetése után a szomszédos területen 13 sírt ástak fel, s köztük volt egy sírláda is,

¹ A mint ezt láttuk fönnebb a savariabelieknél.

² I. m. 25. l.

³ I. m. 82. l.

⁴ «Dum vero pro fundamento Collegii (Jesuitarum) quod modo assurgit, terra in fossas cavaretur, in cryptam fossores incidere picturis intrinsecus variegatum, in qua caput humanum simul, et equinum cum aliis ossibus repertum non obscure indicat, Romanum aliquem militiæ ducem illic fuisse tumulatum.» (p. 230. ed. Cassov.). Kár, hogy bővebben nem írja le, miféle festmények voltak azok, hogy legalább abból mondhatnánk ítéletet ama sírkamra eredetét illetőleg. Ezen érdekes kérdésre nézve bővebb felvilágosítást eddig még sehol sem találtam.

melynek födelén belül a láb és a fejnél, szemben egymással, két Krisztus-monogramm volt látható keretbe foglalva. — Koller még rajzát is adja, de jelenleg sehol semmi nyoma ezen emlékeknek.

2. A curtai, carpisi és aquincumi egyházak.¹

Curtát Ptolomæus szerint a Duna hajlása mellett, Timon szerint Szöny, Salamon szerint pedig Székes-Fehérvár vidékén kell keresnünk.² Püspökségéről Timon tesz említést, ismét csak Cornelius pápa rendeletére hivatkozva.³ Szerintünk Fehérvár felelne meg legjobban a Curta kérdéses helyének, a hol is, nemkülönben vidékén sok római emléket találtak, de azok között keresztény még eddig nem akadt.⁴

Carpis vagy *Cirpi* (Mommsen és mások szerint Bogdány, Salamon szerint Esztergom) egyházáról mindössze csak annyit tudunk, hogy Cornelius pápának sokat emlegetett decretumában «episcopus Carpis» is szerepel.⁵ Sem Bogdány-, sem Esztergomból nincs keresztény emlékünkn.⁶

Aquincum, teljes nevén Colonia Aelia Septimia Aquincum, a Duna jobb partján, a mai Ó-Buda fölött terült el. Aquincum vagy Acincum kelta eredetű város (ak = víz, ink = bő vagy szűk) volt, melyet a rómaiak elfoglalván s a hely fontosságát felismerván, csakhamar municipiummá, majd Septimius Severus uralkodása alatt coloniává tettek.⁷ Őt kisebb-nagyobb országút futott össze Aquincumnál; itt volt a határ védelmére a II. adjutrix legionak, melynek mellékneve a «pia fidelis», főtábornak; s volt számos

¹ LAZIUS azt véli (Comment. Reip. Rom. I. II. c. 2.), hogy Mun. Flavium *Neviodunum*, a Vespasian alapította római gyarmat, a mai Reichenperg és Dobova vidékén, egykor nevezetes püspökség volt s a lauriacumi érsekséghez tartozott. — A mi a püspökséget illeti, lehetséges, hogy volt Neviodunumban; de ha volt is, az mindenestre a sirmiumi érsek joghatósága alá tartozott volna, mint Pannonia Secunda városa, Emona és Sciscia között. — Kétesek: 3925, 28–32. számúak.

² SALAMON: Budapest tört. I. 206. l.; SALAGIUS: i. m. 241.

³ Imag. antiqu. Hung. I. I. c. 10.

⁴ Kétesek: 3350. és 3354. sz. alattiak.

⁵ TIMON: i. m. I. I. c. 10.

⁶ BONFINI (I. I. p. 27.), LAZIUS (i. m. 82.), MAI (332, 3.), GRUTER (164, 4.) és mások említenek egyet Valentinianus és Gratianus idejéből; de már KATANCSICH (i. m. 448. l.) hamisítottnak tartja e feliratot. — MIGNE (Dictionnaire d'Epigraphie II. k. 1094. l.) szintén keresztény emlékek tartja.

⁷ Első datált emléke 133-ból való, de pénzek már Traján idejéből is előfordulnak.

középülete, óriási vízvezetéke, melynek romjai ma is láthatók, amphitheatruma, több castruma stb.¹

A feliratokon² neve igen gyakran olvasható, például csak egyet idézünk:

I O M
M · AVREL
POMPEIVS
DEC · COL · AQ
V · S · L · L · M

Olvasása: «I(ovi) O(ptimo) M(aximo). M(arcus) Aurel(ius) Pompeius, dec(urio) col(oniaē) Aq(uinci), v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)». ³

Utolsó datált aquincumi feliratunk 310-ből, pénzünk pedig körülbelül 378-ból (Valens) való, a midőn is a barbárok betörései megkezdődvén, Aquincum mint határváros, bizonyára sokat szenvedett, de végleg valószínűleg csak a hunok idejében pusztult el.

Az aquincumi egyházzról is csak nagyon keveset mondhatunk. Mikor és ki által alapított meg itt a kereszténység? Volt-e püspöksége? Voltak-e templomai? Mind oly kérdések, melyekre határozottan megfelelni nem lehet. Valószínűleg még a második században itt is mégismerték Krisztus vallását, s midőn már egész község alakult, bizonyára templomot is építettek, s volt püspöke is. De mindez inkább csak combinatio, mintsem történeti igazság.

Emlékei között, ámbár már elég sokat ismerünk, mindeddig olyanra, mely keresztény származásának csálhatatlan jelét hordta volna magán, nem akadtunk.⁴ Van ugyan a nemzeti múzeumban

¹ Bővebben: SALAMON F.: Budapest történetének I. köt.; TORMA K.: Az aqu. amphitheatrum stb.; HAMPEL: Aquincum története. Arch. Közl. VIII. 158. l.

² De mindig mint colonia fordul elő, ilyenek: 87, 140, 120, 68, 73, 190, 15, 4, 60, 80, 171.; mértföldmutatókon: 93—102, 104, 105, 107, 108. ROMER-DESJARDINS: i. m. szerint.

³ ROMER-DESJARDINS: i. m. 15. sz.

⁴ A kétesek közül főlemlítjük a következőt:

HIC · QVESCvNT · DVAS · NĀRES · DVAS · FILIAS
NVMER0 · TRES FACvNT · E ADVENAS · II · PARVOLAS · QVI
SVTCITĀ† · CVIVS · CONDICOEST IV. HERCVLANVS
VE FC INR E SA

Olvasása: «Hic qu(i)escunt duas matres, duas filias (numero tres faciunt) et advenas II parvolas. Qui (sic) suscitabit, cuius condicio est. Jul(ius) Herculanus vet(eranus) f(aciendum) e(uravit) in re sua». MOMMSEN: i. m. III. k. 351. sz. — Ezen emléken

egy-két keresztény emlék (monogramm, lámpás), melyek lelhelyei ismeretlenek, s nem lehetetlen, hogy Aquincumban készültek, de ezekről alább leszen szó.

különösen figyelemre méltó a: «quos sucitabit, cuius conditio est» — mondat, mely határozottan a halottak fölébresztésére, azaz feltámadására vonatkozik. Minthogy azonban a lélek halhatatlanságának, a túlvilági életnek, jutalom- vagy büntetésnek stb. eszméje, habár homályosan is, megvolt a pogány rómaiaknál is, nem lehet biztosan meghatározni, pogány vagy keresztény emlékekkel van-e dolgunk. — Kétesek még: a 3527, 33, 38, 42, 43, 49, 50, 54, 56, 61, 65, 69, 71, 72, 76, 77, 88 (ezen egyszerű felirattal: APRONIANVS.), 90, 93, 94, 96, 98, 99, 3602, 7. és 11. MOMMSEN: i. m. III. k. szerint. — A 3553-on pedig az x és p betű véletlen(?) összekapcsolása folytán valószínű Krisztus-monogramm fordul elő e szóban: E~~X~~PED (expeditio). — Van egy-két Krisztus-monogrammos pénzünk is Aquincumból, de ezek nem itt készültek. V. ö. TORMA: i. m. 108. l.

D.

BEFEJEZŐ RÉSZ.

I. KÜLÖNFÉLE LELHELYŰ ŐSKERESZTÉNY EMLÉKEK.

Bevégezvén az eddigiekben a pannon püspökségek és főbb egyházak történetének tárgyalását, hátra van még, hogy a különféle kisebb római gyarmatok és keresztény egyházak emlékeit mutassuk be.

1. Mindenekelőtt egy oly feliratról kell megemlékeznünk, mely nem is pannoniai, hanem *Rómában*, a «Via Nomentanán» találtatott, de mivel egy Pannoniából származott keresztény nőre vonatkozik, azért mindenesetre hozzánk is tartozik. A felirat szövege ez:

D. M. S. AVRELIA. MARCIA
NA. CIVES. PANNONIA. QV
E. VIXIT. ANNIS. L. M. II. D. VII. A
VR. SERENIANVS. CONIVG
I. KARISSIME. CVM. QVA. VI
XIT. ANN. XXXIII. ET. AVRELI
A. MARCIA. FILIA. B. N · M. F
ECERVNT. IN. PACE

Olvasása: «D(is) M(anibus) S(acrum)!» Vagy pedig: «D(eo) M(aximo) S(acrum)! Aurelia Marciana, cives Pannonia, qu(a)e vixit annis L, m(enses) II, d(ies) VII. — Aur(elius) Serenianus coniugi carissim(a)e, cum qua vixit ann(os) XXXIII, et Aurelia Marcia, filia b(e)n(e) m(erenti) fecerunt. In pace!» Látjuk tehát, hogy ezen Aur. Marcia Pannoniából került Rómába, s keresztény volt, mint azt az «in pace» kifejezés mutatja; de vajjon itt Rómában lett-e keresztény, vagy már az előtt is az volt, nem lehet tudni.¹

2. A vasmegyei *Pornón* (Pannonia Primában) a következő érdekes feliratos emléket találták:¹

ASPALIAE FILAE CARIS
SIMAE FIDELI ANN ~~AV~~
GAUDENTIVS VET EX PP SI
VARVM DOMNICARVM
ET CRESCENTIA PARENTES
FIDELES VIVI FEC · ET SIBI

Olvasása: «Aspaliae, filiae carissimae, fideli, ann(orum) XXV, Gaudentius vet(eran)us ex primipilis si(1)varum dom(i)nicarum et Crescentia, parentes fideles vivi fec(erunt), et sibi». E síremléket keresztények állítják kereszténynek; és pedig Aspasiának, a «hívőnek (fideli)» és maguknak készítették szülei, a szintén «hívők», azaz keresztények.

3. *Tóth-Vászyban* (Veszprém.) jött napfényre a következő érczből készült feliratos emlék:²

α Ϟ ω

CLAVDIA Ϟ H
ELPIS Ϟ CVM FI
LIA ET FILIO Ϟ
IN PACE AVI
AF

Olvasása: «Chr(istus). Claudia, Helpis, cum filia et filio; in pace! Avia f(ecit)!» Keresztény eredetét mutatja nemcsak a Krisztus-monogramm, hanem az: «in pace» kifejezés mód is. Készült körülbelül a IV. század közepén.³

4. *Alberti-Irsán* (Pestmegye, Pannonia Valeria) szintén egy igen érdekes, domborművekkel elborított sírfelirat jött napfényre.³ A sírkő ormozatán legfelül hétkarú gyertyatartó látszik; az alatta lévő tér három mezőre van osztva: az elsőben egy nő kis gyermekével, a középsőben ismét a hétkarú gyertyatartó és egy görög

¹ MOMMSEN : i. m. III. 4219., Tud. Gyűjt. 1829. I. 80. I.

² KATANCSICH : i. m. 439. I. 497. sz.; WESZPRÉMI : Succinta med. Hung. et Trans. biogr. C. II. P. II. p. 436.

³ MOMMSEN : E. E. II. f. IV. 1060. sz.

felirat; végre az utolsóban egy férfi mellképe látható. Ezen reliefek alatti új mezőben pedig a középen egy áldozó asztalt s jobbra-balra ettől tálat hozó alakokat lehet látni. A latin felírás a következő:

BONAE MEMORIAE
CL. MAXIMILLAE
Q. VIXIT ANN. XXV
ET DOM. DOMNIO
NI. QUID EST IN
RETIA CONIUGI EI
VS. QV. ANN. XXXVII
AVE · VRBANA · ET · IN
GENVA SORORI BENE
MERENTI

Olvasása: «Bon(a)e Memoriae Cl(audiae) Maximillae, q(uae) vixit annis XXV, et Dom(nio) Domnioni, qui de (functus) et in Retia; coniugi eius, q(ui) vixit ann(is) XXXVII, Au(relia)e Urbana et Ingenua sorori benemerenti». — Ezen emléket tehát Urbana és Ingenua nővérük- és sógoruknak állították. Különösen nevezetes ezen emléken azon görög felirat, mely a párkányzat közepén látható, s εἰς θεός-szal kezdődik, mely kétségtelenné teszi, hogy itt keresztény felirattal van dolgunk.¹ Ezt mutatja a hétágú gyertyatartó is, melyet a zsidóktól vett át a keresztény cultus.² Az áldozási jelenet teljesen megegyezik azzal, mely a pogány sírköveken oly gyakran fordul elő.³

5. Még érdekesebb s a mi szempontunkból sokkal fontosabb azon *sarcophag*, melyet 1845. április 23-dikán találtak *Szegszárdon* (Alisca Pannonia Valeriában).⁴ Nevezetes emlék e sírláda magában véve is, de még nevezetesebbé teszik a benne talált más, nem kevésbé érdekes tárgyak: egy áttört művű csésze, üveg korsók, palaczkok, cserép- és márvány-edénykék, borostyán- és

¹ Nagy kár, hogy e feliratnak csak elejét közli MOMMSEN. Az emlék jelenleg még mindig Alberti-Irsán, a Szapáry grófok birtokában van, de valószínűleg nem sokára a múzeumba fog kerülni, s akkor mindenesetre pótolható lesz e hiány.

² Ha nem csalódom, van már a múzeumban egy ily gyertyatartóval ellátott emlék.

³ RÓMER-DESJARDINS : 125, 159, 160, 198. stb. sz. alattiakat.

⁴ Ismertették: KUBINYI : Szegszárdi régiségek. Pest, 1857. ; HENSZLMANN : A pécsi székesegyház, 311. l. ; CZOBOR : i. m. 159. l.

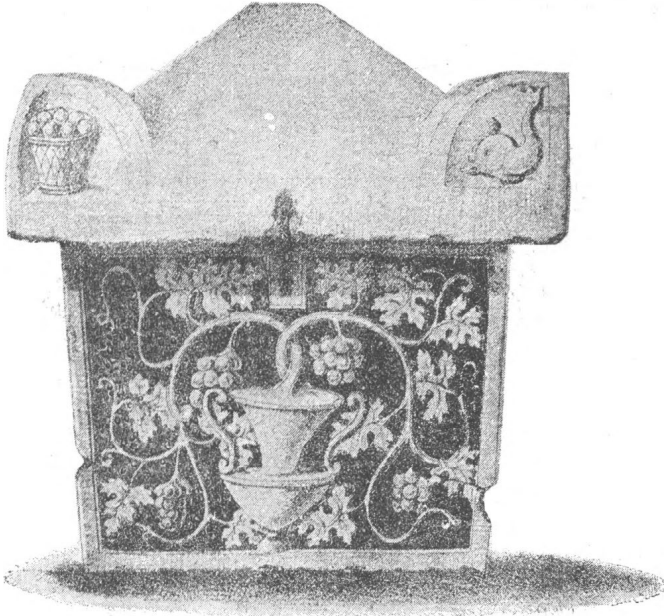
bronz-ékszerek részint ép, részint törött állapotban. A mi először magát a sarcophagot illeti, az csaknem egészen hibátlan, s igen szép, fehér márványkőből készült, csak az a nagy kár, hogy felirata nincs, a miből megtudhatnók, ki volt azon mindenesetre előkelő nő, kinek csontvázát a sarcophagban találták. De részben pótolja e veszteséget a számos s igen szép kivitelű dombormű, mely a sírláda oldalait és födelét borítja, és pedig: az előrészen jobbra és balra a sarcophag szélén, két egyforma mezőben vörös alapon ugyanazon jelenet, Ámor és Psyche fordul elő. A pogány síremlékeken ezen alakokat igen gyakran lehet látni, de mit keresnek egy keresztény nő sírládáján? Lehet egyszerű átvétel, pogány reminiscencia, a milyennel a fönnebbi sírfeliraton találkoztunk az áldozási jelenetben, és pedig mint a hitvesi szeretet jelképe.¹ Lehetséges azonban, hogy később a keresztény symbolika e pogány alakokba keresztény eszmét öltöztetett; a lélek egyesülését ugyanis az Istennel jelvényileg jobban és alkalmasabban ki nem fejezhették, mint épen Ámor és Psyche már úgy is symbolikus alakjaival. Ezen jelenetek fölött, a födél két szarván (acrotorium) egy férfialak s mellette kenyeres kosár látható. Hogy a kenyeres kosár az oltári szentség jelvénye, azt mindenki tudja, ki a keresztény symbolikával csak futólag is foglalkozott; de mit jelenthet e férfialakkal való összeköttetésben? Talán rokonértelmű azzal, melyet a római szent Callixtus-katakomba, ú. n. «szentségkápolnájában» fordul elő;² de ha ez nem is volna lehetséges, annyi bizonyos, hogy ezen jelvény határozottan keresztény. A jobb oldalrészen (8. ábra) igen díszes, magas edényből dúslevelű szőlőindákat látunk jobbra és balra lefutni, itt-ott elszórva fürtök is mutatkoznak az ágak között; a födélen pedig újra a kenyeres kosarat s egy delphint pillantunk meg. Ki ne ismerné fel itt az oltári szentségre vonatkozó, s leggyakrabban előforduló jelvényeket: a halat (ἰχθυς), kenyeret és szőlőt, melyekkel a katakombai emlékeken lépten-nyomon találkozunk? A bal oldalon Apollo és Marsyas ismeretes története van megörökítve; fölöttük ismét az említett jelvények, a hal és kenyér tűnnek föl. Valamint Ámor és Psyche, úgy Apollo és Marsyas-sal is gyakran találkozunk a pogány emlékeken. Itt is csak azt mondjuk, lehet egyszerű utánzás, átvé-

¹ Hasonló értelemben fordul elő a sírköveken Admetos és Alkeste, vagy Protesilaos és Laodamia, mint a kik a görög mythos szerint a hitvesi hűség és szeretet kiváló példányképei voltak.

² ROSSI. Roma Sott. II. k. XVI. t. 1.; KRAUS : i. m. VIII. 3. t.; CZOBOR : i. m. 82. l.

tel a pogányoktól; de az is lehetséges, hogy valamiképen a Jó Pásztort helyettesíti.¹

6. A sarcophag tárgyai közt van egy, mely nemcsak hazánkban áll egyedül, hanem az egy-két, eddig ismert, külföldi példánnyal is kiállja a versenyt, s azért méltó, hogy vele külön és hosszabbban is foglalkozzunk. S ez nem más, mint azon egy darabból készült, áttört művű üvegedény, melyet közönségesen csak *vas*



8. ábra. — A szegszárdi sarcophag jobb oldala.

diatretum-nak neveznek. Ezen vas diatretumok nehéz készítmódjuk miatt nagy értéket képviseltek.² Az egész edény nem nagy s a nehézség csak abban van, hogy az edény testétől elálló, finom,

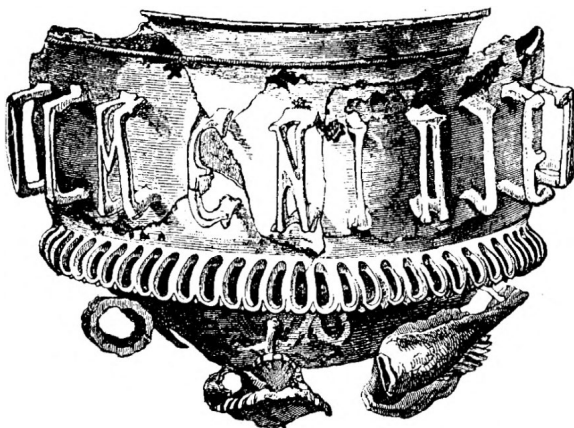
¹ GVÁRFÁS: i. m. 31. l.; FRIEDLÄNDER (i. m. III. k. 629. l.) azt mondja, hogy valamint Achilles a túlvilági jutalom, úgy Aktäon, Marsyas, a Gigások stb. valószínűleg a túlvilági büntetés jelképei voltak a római pogány symbolikában.

² «O quantum dietreta valent et quinque comati!

Tunc, quum pauper erat, non sitiebat Aper.»

Így énekel MARTIALIS (I. XII. 70.) egyik epigrammjában. Előállítási módja mind ez ideig titok. Utánozni próbálták (ezek az ú. n. a pseudo-diatretumok), de nem sikerült. Állítólag egy hazánkfíának, Pantocseknek, legújabbban mégis sikerült volna egy ily vas-diatretumot készíteni, melyet a párisi 1867-iki világkiállításon be is mutatott.

áttört művű díszítményeknek, betűknek stb. magával az üveggel egy összefüggő egészet kell alkotniok, vagyis egy darabból kifáragva, illetőleg öntve lenniök. Ilyen a szegszárdi vas diatretum is,¹ mely habár több darabban találtatott, sőt hiányosak is egyes részei, mégis igen szépen volt összeállítható (9. ábra). Az üveg a régiségtől már egészen opalisálva van, s színeket játszik, magassága 12 cm., alján három csiga (cerithiumféle) és három kis halacska, melyekből azonban egy már hiányzik, helyettesíti a lábakat. Ezek fölött likacsos, finom alkotású párkányzat, az olda-



9. ábra. — A szegszárdi vas diatretum.

lon köröskörül pedig elálló betűk vehetők észre, melyek összeállítva a következő szavakat alkotják:

ΑΙΒ ΙΤΗΟΙΜΕΝΙ ΜΙΕ ΖΗ ΗC,

vagyis kiegészítve : ΑΙΒ(Ε)Τ(Ω) ΗΟΙΜΕΝΙ ΜΙΕ ΖΗ(CΑ)ΙC ; latinul : Liba Pastori, bibe, vives ; áldozz a Pásztornak, igyál és élni fogsz !²

Nem lehet azon kételkedni, hogy itt áldozásról, az Úr vérének vételéről van szó, mert ez az, a melyről a szentírás azt

¹ V. ö. az említetteken kívül : RÓMER : Képes kalauz stb. Budapest 1870. és 1873. ; RÓMER-DESJARDINS : i. m. 165. l. 124. sz. ; FRAKNÓI : A szegszárdi apátság tört. Budapest. 1879. ; CZOBOR : Egyházműv. Lapok. 1. évf. 45. l. stb.

² GARUCCI (Vetri ornati etc. Róma 1864. XI. l. 3. jegyzet) tagadván az egész sarcophag keresztény eredetét, a feliratot így fordítja el : λιβέ μοι, Ποιμένι, πιε ζήσαις ; vagyis : liba mi, Poimeni, bibe, vivas ; vagy pedig : Ποιμένι, πιε, ζήσαις, δὲ βίου, Poimeni, bibe, vivas, semper felix sis. De egyik magyarázat sem állhat meg a kritika előtt, mint olyannak találgatásai, ki az emléket nem is látta.

mondja:¹ «A ki eszi az Én testemet és iszsa az Én véretem, örök élete vagyon és Én feltámasztom őt az utolsó napon». De hogy mire szolgáltak ez edények, arra nézve eltérők a nézetek. Azon vélemény, mely szerint ezek ú. n. áldoztató edények lehetnek volna, nem valószínű; mert ha csakugyan az egyházi ténykedéseknél szerepelt volna, hogyan került ezen, a templom kincseihez, szereikhez tartozó szent edény egy magán ember, ki még egyházi hivatalt sem viselt, birtokába, sőt sírjába? A feliratból ezt nem lehet kimagyarázni, mert ez csak annyit mond, hogy ezen vas diatretum keresztény számára készült, a kit minden alkalommal, valahányszor csak abból iszik, figyelmeztet azon másik italra, mely nem a testet, hanem a lelket az örök életre táplálja. De nem valószínű Garucci állítása sem, ki, mint fönnebb láttuk, ezen emléket a pogányoknak tulajdonítja. Én azt hiszem, leghelyesebb a középútat választani, s azt mondani, hogy ezen vas diatretumok keresztény emlékek ugyan, de nem egyszersmind egyházi szent edények, melyek az áldozásnál szerepeltek volna —, hanem magánhasználatra szánt, ájtatos felirattal ellátott ivóedények.

Mind a sarcophag, mind e vas diatretum jelenleg a nemzeti múzeum birtokát képezik.²

7. *Daruvárott* (Jasi, Pannonia Saviában) találtak egy kőlapot, melyen a Krisztus-monogramm és pálmászerű galy látható:



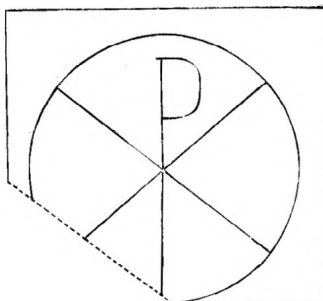
Ezen emlék keresztény eredete bizonyos; jelenleg a zágrábi múzeumban őriztetik.³

8. Ugyancsak *Daruvárott* jött napfényre a többi között egy téglá is, melyen a nagy Krisztus-monogramm α és ω között foglal helyet:

¹ Sz. János ev. 6. 55.

² *Pannonia Superior* kétes emlékei, az említetteken kívül : Nauportusból (Felső-Laibach) : 3780, 3782.; Iggből : 3785, 86, 88—90, 92, 93, 95—3800, 3802—6, 11, 14, 16—19, 23, 24, 28.; a Száva völgyéből : 3894, 95, 98.; Treffeből (Mun. Latobicum) : 3914.; Csáktornyaíró : 4116.; Somogyvárról : 4122, 4123.; a Balaton mellől : 4130, 31, 35, 46.; Savaria vidékéről : 4124, 25, 27—29, 31.; Almás (Adiacum) tájáról : 4271, 76, 77, 81.; Győrből (Arrabona) : 4367, 68, 71—73, 75—78, 80, 85, 86, 88, 89.; Karlsburg (Gerulata) mellől : 4392.; Bécs-Ujhelyből : 4548, 49, 51, 52, 54.; Aequinoctiumból (Fischament közeleében) : 4537 (a és c) 44—46.

³ LJUBIĆ : i. m. 32. l. 74.



Látható a zágrábi múzeumban.¹

¹ U. az. 40. l. 14. — *Pannonia Inferior* kétes emlékei: Illokról (Cucci) 3265.; Dályából (Teutoburgium) 3271, 72.; Kömlődről (Lussonium) 3319, 3322.; Alsó-Szent-Ivánról (Annamatia) 3325.; Duna-Penteléről (Intercisa) 3334, 39.; a Fehérvár és Buda közötti útról: 3361, 62, 66, 67, 72–75, 77, 79–81, 95–98, 3400, 408.; Vörösvárról: 3620, 21, 25, 36.; Esztergomból (Salva) 3656, 58.; Crumerum (Ujfalu) 3665, 78, 79, 90, 91, 95.

II. ISMERETLEN LELHELYŰ ŐSKERESZTÉNY EMLÉKEK.

Vannak végre oly emlékeink is, melyről nem tudjuk, hol találtattak; ezekkel, minthogy az eddigiekben nem tárgyalhattuk, külön fejezetben fogunk foglalkozni.¹ Ilyenek:

1. A nemzeti múzeumban a római cseréptárgyak között van egy *táblácska* is e felirattal:

CLAVDIAN



Mire szolgált e kis feliratos emlék, nem tudni, valamint lelhelyét sem; a múzeumba Kiss F. gyűjteményével került.²

2. Hasonlóképen jutott nemzeti intézetünk birtokába a többi között azon agyag *mécses* is (10. ábra), melyen díszül és jelvényül a Krisztus-monogramm van alkalmazva.³ Az ily mécsesek nagy használatnak örvendvén a rómaiaknál, nem csodálhatjuk, hogy a katakombákban, a sírokban, a házak romjaiban stb. oly gyakran előfordul. A keresztények többnyire hal, pálma, Krisztus-monogramm és hasonló jelvényekkel díszítették lámpásaikat; a katakombákban pedig szerették a sírok mellé alkalmazni, mint az örök világosság jelvényét.⁴ Ily keresztény emlék a mai mécses-

¹ Kétesek: 4592, 94—4600, 602, 604. — KATANCSICH az osztrák határról említ egy feliratot, a melyben egy helyütt a kereszt is előfordul mint választójel. I. m. 407. l. jegyz.

² MOMMSEN: i. m. III. 60, 752. l. — «Origine opinor urbana» mondja róla MOMMSEN az idézett helyen.

³ CZOBOR: i. m. 157. l. és az Arch. Ért. 1879. évf. 169. s. köv. II.; RÓMER-DESJARDINS: i. m. 539. sz.

⁴ ROSSI: Bull. arch. crist. 1867. 9—16. l.

sünk is, melyen a kiemelkedő Krisztus-monogrammot gyöngyfűzérhez hasonló, csinos koszorúdísz veszi körül.

3. Van két bronzból készült *Krisztus-monogrammja* is a pesti múzeumnak, melyek közül az egyik (11. ábra) 11 cm. átmérőjű köralakú foglaltárgyba van beillesztve, alul-fölül karikával ellátva, valószínűleg, hogy annál fogva a nyakra lehessen akasztani.



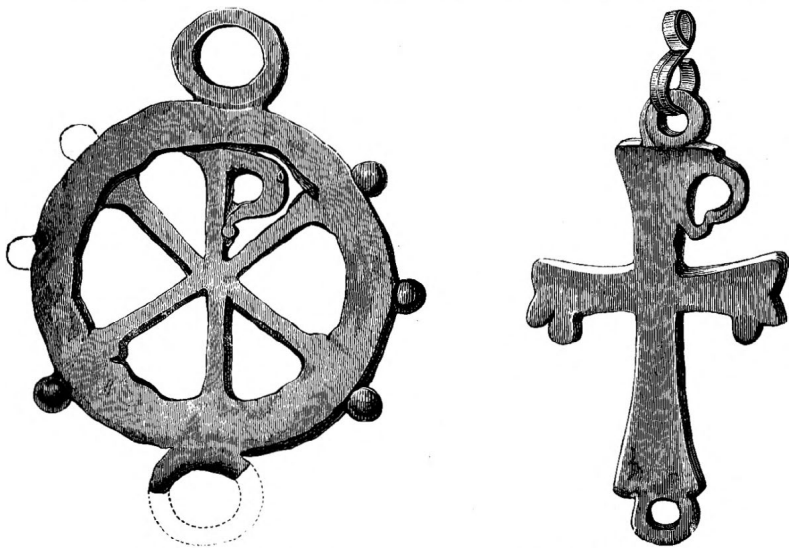
10. ábra. — Agyagmecs a m. n. múzeumból.

A monogramm alakja az ú. n. Konstantin-féle s a IV. századból maradt reánk.

A másik ellenben (12. ábra) még későbbi, mert az ilyforma álló monogrammok csak az V. században kezdenek használatba jönni. Felül szintén karikával, sőt még akasztóval is el van látva, a mi világosan mutatja, hogy felakasztva viselték, de az sem lehetetlen, hogy valamely tárgy díszítésére szolgált. Az alsó karika valószínűleg csak a symmetria kedvéért készült. Mindkét példány jól van föntartva s a nemes rozsdá (patina), mely azokat befutotta,

csak emeli értéküket; a múzeumba Ráth György gyűjteményéből kerültek.¹

4. A bécsi múzeumban két őskeresztény emlék őriztetik, az



11. és 12. ábra. — Krisztus-monogrammok a n. múzeumból.

egyik egy feliratos *gyűrű*, a másik pedig egy vas diatretumféle *űveg-edény*. A gyűrűn a következő felirat olvasható:

SELEVCE ET CVR

IA CE

VI VA

 S IN DEO

Vagyis: «Seleuce et Curiace vivas in Deo!» E gyűrű tehát egy keresztény házaspár számára készült, kiknek arczképe is meg van örökítve a betűk közötti, üresen hagyott téren.²

Az *űveg-edényen* pedig:

PIE ZESES

azaz: igyál és élni fogsz! olvasható.³ E felirat rokonsága a szegszárdi és más vas diatretumokkal szembeötlő, nagyon valószínű tehát, hogy ez is valamely keresztényé volt.⁴

¹ CZOBOR : i. m. 157., s Arch. Ért. 1879. évf. i. h.

² MOMMSEN : i. m. 6019. 10.

³ MOMMSEN : i. m. II. k. 6014.

⁴ A novarei vas diatretum felirata : BIBI VIVAS MVLTO S ANNO S ; a kölni : ΠΙΕ ΖΗΣΙΣ ΚΑΛΟ Σ ; egy másik, szintén kölni pedig : BIBI MVLTI S ANNIS. RÓMER : i. m. 424. sz. j.

5. A scisciai Dierich-féle gyűjteményből került a zágrábi múzeumba egy, a főtebbiekhez teljesen hasonló *mécses*, melyen szintén a Krisztus-monogramm fordul elő, és pedig új alakban:¹



¹ LJUBIĆ : i. m. 51. l. 50. sz. — Ugyancsak a zágrábi múzeumban látható több feliratos téglá, melyeken a kereszt (+ vagy +) igen gyakori, pl. az egyiken : ... EN GRAE (LJUBIĆ : i. m. 35. l. 20. sz.), a másikon pedig : C + TI · HR (LJUBIĆ : i. m. 38. l. 4.) olvasható. Ilyenek még : i. m. 35. l. 15. és 18. sz. ; 38. l. 1, 3, 6, 8, 9, 13. sz. alattiak. Egy sírfeliraton pedig az ormozaton tündöklék a kereszt jelvénye :



D M
IVLIA FELICIA
PT
IVLIO LIBER
TO · AN · V · ME
N · VII · DIE · V
B M

Olvasása : «D(is) M(anibus) vagy D(eo) M(agno). Julia Felicia' p(osuit) t(itulum) Julio Liberto, an(norum) V, men(sium) VII, die(rum) V, b(ene) m(erenti)». LJUBIĆ : i. m. 19. l. 40. sz.

Végül fölemlítjük azon érdekes VI. századbeli (?) ólomtáblát, mely Traguriumban (Dalmátia) találtatott, s jelenleg szintén a zágrábi múzeum kincsei közt szerepel. A tábla mindkét oldalát cursív írás tölti be, melynek elolvasása igen nagy vesződésbe került. Egykoron a falon (?) felakasztva a gonoszlélek távoltartására szolgált. A latin szöveg a következő :

Az előlapon :

+In nom(ine) d(omini) Jeso Cri(s)-
ti denontio tibi, immon-
dissime spirite tartaruce, quem angelus gabriel
de catenis igneis religa(vit)
qui habet dece(m) milia barbar...
(po)st resurrecti(o)ne(m) vinist(i)
in Galilea(m) ; ibi te ordinavit, u(t)
silvestria loca collamontia op-
uti ne hominebus...
teneris aut nun(c) demum o
..... grandene invoc(e)ris. Ve(de) erg(o)
immondissime spirite tartaruce,
ut ubiconqua nomen d(omi)ni audive-
ris vel sc(ri)p(tu)ra(m) cognoveris, non p(os)

A hátlapon :

(sis) ubi vellis nocere
(ina)nte habias J(orda)nis fluvio,
quem trans(si)re non potuisti ;
(r)equisitus quare transire non
potuisti dixisti : quia ibi ignis
a genea ignifera corret ; et ubi-
conqua semper tibi ignis (aga)nea
ignifera c(o)rsat. Denontio tibi
per domino meum : cave te ++

MOHMSEN : i. m. I. k. 818—820. sz. ; LJUBIĆ : i. m. 56. l. ; ROSSI : Bullet. Arch.
1871. évf. 38. l. stb.

BEFEJEZÉS.

Végig kísérvén így a pannoniai egyházat alapításától kezdve egész elestéig, láttuk annak változatos és érdekes történetét; láttuk, mint lett az apostolok s azok tanítványai által elvetett kis, szerény mustármagból terebélyes fa, mely lassankint lombos ágait egész Pannoniára kiterjeszté; hallottuk, mint keletkeztek a főbb püspökségek, mint válik ki és emelkedik a többi fölé a sirmiumi és a lauriacumi érseki egyház; láttuk, mint borítja el viszályaival a pannon egyházak legnagyobb részét az arianismus; láttuk, milyen volt fénykorában a pannoniai kereszténység; s láttuk végre, mint pusztul el az a barbár betörések következtében, hogy utóbb (Theodoric, N. Károly idejében) ismét új életre ébredjen!

Nem mulasztottuk el, a hol arra alkalmunk nyílt, az olvasó figyelmét az itt-ott talált keresztény emlékekre is felhívni. S habár ez emlékek nagyobb részt az egyes egyházak fénykorából valók, s igen sok hézagot hagynak, melyeket az írók feljegyzéseiből sem tudunk kiegészíteni: mégis elmondhatjuk, hogy aránylag más országokhoz még eléggé összefüggő s eléggé kiszínezett képét tudjuk adni a pannoniai őskeresztény egyháznak.

S ha valaki szemünkre vetné, hogy művünkben nagyon sokszor veszünk érveket a bizonyítás azon tág birodalmából, melyet valószínűségnek neveznek: az gondolja meg, hogy történetünk oly korban játszik, midőn sokszor századok eseményeire a régi írók egy-két melleleg odavetett mondatából vagy egy sírfeliratból kell következtetést vonnunk; s midőn nem egyszer oly kérdésekre kell választ adnunk, melyekre nézve még mindig nincs és sokszor nem is lehet megállapodás. Ily esetekben tehát nem követjük azok eljárását, kik bizonytalan föltételekből, elméletekből biztos következtetéseket szoktak levonni, hanem megmaradunk következtetéseinkben is a valószínűség mellett, mely az ellenkező, vagy egyáltalán más véleményt nem zár ki, remélvén, hogy idővel majdan e szerény valószínűség, mint az már sokszor megtörtént, minden kételyt kizáró bizonyosság leszen!

TARTALOM.

	Lap
Előszó	3
A. BEVEZETŐ RÉSZ.	
Bevezetés	7
I. A kereszténység megalapítása Pannoniában	9
II. Pannonia a római uralom alatt	11
1. Története. 2. Határai. 3. Felosztása. 4. Közigazgatás és hadügy. 5. Lakói.	16
B. A SIRMIIUMI ÉRSEKSÉG.	
I. A sirmiumi érseki egyház	19
II. A sirmiumi érsekség jogköre	33
III. A sirmiumi érsek joghatósága alá tartozó püspökségek Pannonia Secundában.	
1. A mursai püspökség	35
2. A cibalisi püspökség	38
3. A bassianai püspökség	40
IV. A sirmiumi érsek joghatósága alá tartozó püspökségek Pannonia Saviában.	
1. A scisciai püspökség	43
2. Az emonai püspökség	51
C. A LAURIIACUMI ÉRSEKSÉG.	
I. A lauriiacumi érsekség jogköre	57
II. A lauriiacumi érsek joghatósága alá tartozó püspökségek és főbb egyházak Pannonia Primában.	
1. A poetoviói püspökség	59
2. A savariai püspökség	62
3. A stridói püspökség	69
4. Pannonia Prima nevezetesebb egyházai	71
a) Faviana vagy Vindobona. b) Carnuntum. c) Scarabantia. d) Brigetio	
III. A lauriiacumi érsek joghatósága alá tartozó püspökségek és főbb egyházak Pannonia Valeriában.	
1. A sopianai egyház	77
2. A curtai, carpsii és aquincumi egyházak	86
D. BEFEJEZŐ RÉSZ.	
I. Különféle lelhelyű őskeresztény emlékek	91
II. Ismeretlen lelhelyű őskeresztény emlékek	99
Befejezés	103